

Κώστας Γιαννακόπουλος
Γιάννης Γιαννιτσιώτης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΑΝΦΙΣΒΗΤΟΥΜΕΝΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

ΧΩΡΙΚΕΣ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

πανεπιστήμιο
ΑΙΓΑΙΟΥ

εκδόσεις
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

«Οικόπεδα με δόσεις»: Η παραγωγή του χώρου
στην αθηναϊκή περιφέρεια (1950-1960)

Η παραγωγή του χώρου αναγνωρίζεται στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες ως μια θεμελιώδης όψη της κοινωνικής ζωής που επηρεάζεται και επηρεάζει τις κοινωνικές πρακτικές, την άσκηση της εξουσίας και τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων. Στην ανθρωπολογία, οι διαδικασίες της παραγωγής του αστικού χώρου συγκέντρωσαν τα τελευταία 20-30 χρόνια το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, που επινόησαν διάφορους τρόπους για την εθνογραφική τους προσέγγιση και έκαναν σημαντικές συνεισφορές στη σχετική βιβλιογραφία.¹ Η παρούσα εργασία εντάσσεται σ' αυτό το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο και εστιάζει στις διαδικασίες της οικοπεδοποίησης μιας κοινόχρηστης έκτασης ενός προσφυγικού αγροτικού συνεταιρισμού στη Βούλα Αττικής στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Η περίπτωση αυτή προσεγγίζεται εθνογραφικά και επιδιώκεται η λεπτομερής ανάλυση των πρακτικών και των αντιλήψεων των ατόμων, των ομάδων και των οργανισμών

1. Για κριτικές παρουσιάσεις και αποτιμήσεις των ανθρωπολογικών μελετών που εστιάζουν στην κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου, βλ. Low και Chambers 1989, Lawrence και Low 1990, Rotenberg και McDonogh 1993, Low και McDonogh 2001, King 2004.

που συμμετείχαν, καθώς και του ευρύτερου νομικού, πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου.

Αντίθετα από τις παλιότερες ιστορικές, γεωγραφικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις (τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική εθνογραφία), που έδιναν έμφαση στη δράση του κράτους και των ελίτ και παρουσίαζαν τη δόμηση του αστικού χώρου ως μία εκ των άνω διευθυνόμενη διαδικασία, πολλές σύγχρονες έρευνες έδειξαν ότι τα ηγεμονικά σχέδια συναντούν πάντα αντιδράσεις (και συχνά εγκαταλείπονται, περιορίζονται ή τροποποιούνται) και ότι οι τοπικοί πληθυσμοί συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση της πόλης.² Η παραγωγή του χώρου φαίνεται έτσι ότι είναι όχι μόνο ένα από τα κύρια μέσα που διαθέτει η πολιτική εξουσία για να επηρεάσει την κοινωνική συνείδηση και να κυβερνήσει τον πληθυσμό, αλλά και μια κεντρική διαδικασία διαπραγμάτευσης, στην οποία εκφράζονται και διακυβεύονται ποικίλες επιδιώξεις, συμφέροντα, αντιλήψεις, παραδόσεις και μετασχηματισμοί. Η ανάλυση της περίπτωσης μας επιβεβαιώνει αυτές τις διαπιστώσεις και υποδεικνύει ότι η παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική περίοδο είχε τεράστια ιδεολογική σημασία και αποτέλεσε ένα κοινωνικό πεδίο στο οποίο η εξουσία ήταν πιο διαδραστική και διαπραγματεύσιμη απ' όσο συνήθως εννοείται.

Η εργασία που παρουσιάζεται εδώ είναι τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας και βασίζεται σε ένα σύνολο μαρτυριών και τεκμηρίων που συγκεντρώθηκαν με τη χρήση ποικίλων μεθόδων.³ Οι

2. Βλ., μεταξύ άλλων, Peattie 1985, Oliver-Smith 1986, Robbins 1989, McDonogh 1997, το αφιέρωμα του περιοδικού *City & Society* (τ. XII, ν. 1, 2000) και τον συλλογικό τόμο Nasr και Volait 2003.

3. Η γνώση μου για τη Βούλα ξεκινά από την παιδική μου ηλικία και έχω εργαστεί στο Δήμο της Βούλας το διάστημα 1983-85. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1985-86 και σε διάφορα διαστήματα μετά το 1997 και περιελάμβανε συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις με πρόσωπα που εμπλέκονταν άμεσα ή έμμεσα στις πολεοδομικές διαδικασίες, και αρχειακή έρευνα. Στο πλαίσιο της τελευταίας εξετάστηκε τμήμα του αρχείου του Δή-

πολιτικές διαστάσεις της παραγωγής του χώρου αντιμετωπίζονται όχι μέσα από το ανεπαρκές υπόδειγμα της πατρωνείας, αλλά με βάση τη σύγχρονη ανθρωπολογία του κράτους. Η τελευταία θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις σχέσεις κράτους-πολιτών, λαμβάνει υπόψη της την πολυπλοκότητα της πολιτικής πραγματικότητας και την αλληλοδιείσδυση κοινωνίας και κράτους, και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις ιδεολογικές, πολιτισμικές, φαντασιακές και συναισθηματικές διαστάσεις της πολιτικής.⁴ Δίνεται προσοχή τόσο στην πολιτική οικονομία της μεταπολεμικής αστικοποίησης, όσο και στη συνθετότητα και αντιφατικότητα του κράτους και τις ποικίλες όψεις της τοπικής δράσης. Δίνεται επίσης προσοχή στις χωρικές ιδέες και αντιλήψεις, που καταλαμβάνουν σημαντική θέση τόσο στον κρατικό λόγο όσο και στο έθος ευρύτερων αστικών στρωμάτων, και φωτίζουν με ενδιαφέροντες τρόπους τον πολιτισμό της περιόδου.

Το κεφάλαιο αρχίζει με μια σύντομη εισαγωγή στην κοινωνία της Βούλας και κατόπιν εξετάζει, πρώτον, το νομικό καθεστώς της εξεταζόμενης κοινόχρηστης έκτασης και τη διαδικασία της οικοπεδοποίησής της και, δεύτερον, τις πρακτικές και τις αντιλήψεις των πρωταγωνιστών της διαδικασίας. Η εργασία ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα, στο οποίο επιδιώκεται η βαθύτερη κατανόηση της ελληνικής αστικοποίησης μέσα από τη σύγκρισή της με ανάλογες διαδικασίες στον ελληνικό 19ο αιώνα και στις μεταπολεμικές ΗΠΑ.

μου Βούλας (Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου και 22 φάκελοι σχετικοί με τη μεταπολεμική πολεοδόμηση), τρεις σχετικοί φάκελοι που εντοπίστηκαν στο ΥΠΕΧΩΔΕ, και ένας αριθμός εγγράφων που συγκεντρώθηκαν από διάφορες πηγές.

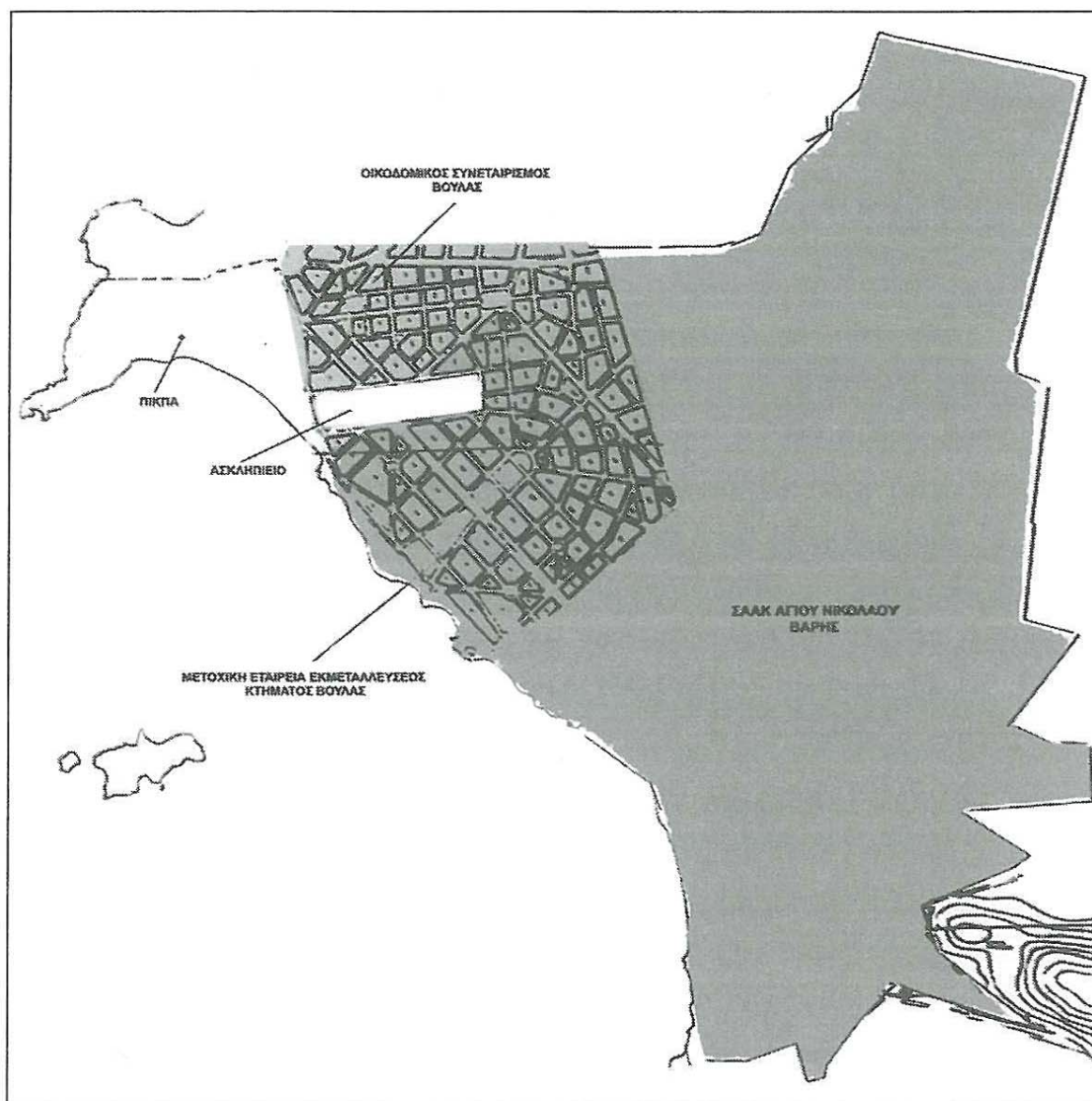
4. Για την ανθρωπολογική κριτική της έννοιας και του υποδείγματος της πατρωνείας, βλ. Gilseman 1977, Loizos 1977, Moore 1977, Gledhill 1994: 100, 103, Hansen και Stepputat 2001: 27, Nuijten 2003: 5, 40.

Κοινωνία και πολιτική στη Βούλα (1920-1965)

Η έκταση που σήμερα ονομάζουμε Βούλα⁵ ήταν στη διάρκεια του 19ου αιώνα τμήμα ενός τεράστιου μοναστηριακού τσιφλικιού που είχε έδρα τη Βάρη. Η περιοχή εχρησιμοποιείτο κυρίως ως βοσκότοπος και ήταν ακατοίκητη. Η κατάσταση αυτή αλλάζει σημαντικά μετά το 1920, οπότε η ευρύτερη περιοχή γίνεται τμήμα της περιφερειακής ζώνης της πρωτεύουσας και δέχεται ποικίλες επιρροές από την πόλη. Το 1920 δημιουργείται ένα μικρό θεραπευτήριο (Ασκληπιείο Βούλας), το οποίο στη διάρκεια των επόμενων ετών εξελίσσεται σε ένα από τα μεγαλύτερα σανατόρια της πρωτεύουσας. Το Ασκληπιείο γίνεται ο μεγαλύτερος πληθυσμιακός πόλος της μεσοπολεμικής Βούλας, την οποία επηρεάζει με ποικίλους τρόπους και ιδίως μέσα από τη διάδοση της αντίληψης ότι είναι ένας ιδιαίτερα υγιεινός τόπος. Η Βούλα ανακαλύπτεται το ίδιο διάστημα από το αυξανόμενο εκδρομικό και παραθεριστικό ρεύμα και από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 εμφανίζονται στην παραλία τα πρώτα παραθεριστικά παραπήγματα και κέντρα. Οι εξελίξεις αυτές και άλλοι παράγοντες έλκουν το ενδιαφέρον των επιχειρηματιών γης, οι οποίοι αγοράζουν γη από τη Μονή Πετράκη και καταφέρνουν να πετύχουν την ένταξη στο σχέδιο πόλης δύο οικισμών σχεδιασμένων σύμφωνα με τα προαστιακά πρότυπα της εποχής (χάρτης I). Οι οικισμοί αυτοί αναπτύσσονται με μάλλον αργούς ρυθμούς στο μεσοπόλεμο, αλλά δημιουργείται ένα πλήθος κέντρων και ξενοδοχείων και η Βούλα γίνεται ένα από τα πιο γνωστά παραθεριστικά θέρετρα της πρωτεύουσας.

Οι περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες των κατοικιών είναι παραθεριστές και ο μόνιμος πληθυσμός (εκτός του νοσοκομείου) αποτελείται από λίγους επαγγελματίες και επιχειρηματίες (ιδίως στον τουρισμό) και τις οικογένειές τους, και ένα πλήθος άστεγων

5. Η έκταση δηλαδή του σημερινού Δήμου Βούλας. Για μια πιο αναλυτική διαπραγμάτευση της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας της Βούλας στην περίοδο 1920-1970, βλ. Οικονόμου 1999 και Οικονόμου 2008.

Χάρτης Ι: Οι εποικισμοί της Βούλας στο μεσοπόλεμο

προλετάρων που έχουν ακολουθήσει την αστική επέκταση και επιβιώνουν συνδυάζοντας διάφορες μικροαπασχολήσεις. Οι μικροαστοί και μεσοαστοί ιδιοκτήτες της γης και των κατοικιών αποτελούν το πιο ισχυρό από οικονομική και κοινωνική άποψη στοιχείο της τοπικής κοινωνίας. Οι κύκλοι αυτοί ελέγχουν την Κοινότητα Βούλας (που ιδρύεται το 1936 και περιλαμβάνει μόνο τις περιοχές των παραθεριστικών συνοικισμών και του Ασκληπιείου) και ο κύριος στόχος τους είναι η επέκταση των αστικών υπο-

δομών και ο μετασχηματισμός της Βούλας σε μια μορφή κηπούπολης⁶ για τα μεσαία και τα ανώτερα αστικά στρώματα.

Την ίδια περίπου εποχή στην περιοχή εγκαθίσταται και μια προσφυγική ομάδα. Η διάλυση του τεράστιου τσιφλικιού της Βάρης και ο διαμοιρασμός του στους καλλιεργητές του, που λαμβάνει χώρα αυτή την περίοδο στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης, επέτρεψε την εξοικονόμηση μιας έκτασης (5.500 στρ.) για την αποκατάσταση μιας προσφυγικής ομάδας (χάρτης I). Η αγροτική μεταρρύθμιση –η οποία είχε επιταχυνθεί και διευρυνθεί από την ανάγκη της σταθεροποίησης του καθεστώτος, που αισθανόταν τους κλυδωνισμούς από τη συγκέντρωση χιλιάδων ξεριζωμένων και απελπισμένων ανθρώπων– επιδίωξε να μετατρέψει τους γηγενείς ή πρόσφυγες ακτήμονες σε μικροϊδιοκτήτες (Χατζηιωσήφ 2002: 20, Πετμεζάς 2002: 198). Στους αποκαθιστάμενους ακτήμονες παραχωρήθηκαν ατομικοί κλήροι, ενώ ταυτόχρονα επιβλήθηκε η οργάνωσή τους σε συνεταιρισμούς, στους οποίους δόθηκαν σημαντικές πολιτικές και οικονομικές αρμοδιότητες και σημαντικά περιουσιακά στοιχεία. Η ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση είχε αστικό και ταυτόχρονα δημοκρατικό χαρακτήρα και βασίστηκε στην ατομική ιδιοκτησία της γης και την αναγκαστική συνεταιριστική οργάνωση. Η οργάνωση σε συνεταιρισμούς, που προωθήθηκε κυρίως από τη σοσιαλδημοκρατική πτέρυγα της φιλελεύθερης παράταξης, εθεωρείτο καθοριστικής σημασίας και συνδεόταν με την οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη του αγροτικού χώρου και το μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων.⁷

Ο Συνεταιρισμός Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργη-

6. Ο όρος «κηπούπολη» εισάγεται στην Ελλάδα μετά τη δημιουργία του Ψυχικού και διαδίδεται ευρύτερα σηματοδοτώντας πιο καθαρά από οποιονδήποτε άλλο όρο την έννοια του προαστίου-κήπου (Καυκούλα 1990: 181, Φιλιππίδης 2006: 17).

7. Για το χαρακτήρα των αναγκαστικών συνεταιρισμών της αγροτικής μεταρρύθμισης, βλ. Κλήμης 1985 και 1988, Πανταζόπουλος 1990, Καλαφάτης 1990, Σακελλαρόπουλος 1990, Πετμεζάς 2002. Για τις απόψεις του Καραβίδα, βλ. Καραβίδα 1991: 166, 183, 344, 414.

τών (ΣΑΑΚ) Αγίου Νικολάου Βάρης (αυτή ήταν η επίσημη ονομασία του προσφυγικού συνεταιρισμού της Βούλας⁸) συγκροτήθηκε το 1926 και αποτελούνταν από 43 μέλη. Όλοι οι κληρούχοι ήταν άνδρες και οι περισσότεροι συνοδεύονταν από μέλη της οικογένειάς τους. Το αγρόκτημα που τους παραχωρήθηκε είχε τελικά έκταση 5.354 στρέμματα. Τα 1.876 από αυτά κάλυπτε η καλλιεργήσιμη έκταση. Ο πλήρης κλήρος (που αντιστοιχούσε στην τετραμελή οικογένεια) ορίστηκε στα 41,5 στρέμματα, στο μισό δηλαδή του κλήρου που πήραν οι γηγενείς ακτήμονες της Βάρης, παρότι το έδαφος στη Βούλα ήταν λιγότερο γόνιμο. Έτσι 36 κληρούχοι πήραν 40-44 στρέμματα, 2 κληρούχοι πήραν 28-30 και 5 άλλοι 50-60. Προβλέφθηκε ακόμα ένας πλήρης κλήρος για το σχολείο (41,5 στρέμματα) και παρέμειναν αδιανέμητα 30 περίπου στρέμματα. Κάθε δικαιούχος έλαβε επίσης οικόπεδο ενός στρέμματος για την ανέγερση κατοικίας στον οικισμό, η συνολική έκταση του οποίου μαζί με τους δρόμους και τα αδιάθετα οικόπεδα έφτανε τα 92 στρέμματα. Εκτός από την καλλιεργήσιμη έκταση, στο συνεταιρισμό παραχωρήθηκε ακόμα μια μεγάλη ορεινή και ημιορεινή έκταση 3.157 στρεμμάτων για την ανάπτυξη κτηνοτροφίας, ρητινοπαραγωγής και άλλων δραστηριοτήτων. Η κοινόχρηστη έκταση αποτελούνταν από 1.930 στρέμματα ορεινής βοσκής, 1.146 στρέμματα δάσους και 81 περίπου στρέμματα που καταλαμβάνονταν από χέρσα, ρέματα, πηγάδια, δρόμους κ.τ.λ.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Βούλα μεταξύ 1927 και 1930. Οι περισσότεροι⁹ ρίχτηκαν αμέσως στην προσπάθεια για τη διαμόρφωση της γης (η οποία δεν ήταν άμεσα καλλιεργήσιμη) και την απόκτηση των απαραίτητων μέσων για το ξεκίνημα της γεωργικής παραγωγής. Οι κληρούχοι (που δεν είχαν όλοι τις ίδιες δε-

8. Όλοι οι συνεταιρισμοί της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων πήραν την ονομασία ΣΑΑΚ στην οποία προστέθηκε η γεωγραφική ονομασία της περιοχής στην οποία πραγματοποιήθηκε η νέα εγκατάσταση.

9. Ένα μέρος των κληρούχων δεν έγιναν ποτέ αγρότες και οι περισσότεροι από αυτούς απασχολούνταν στην κεντρική πόλη.

ξιότητες και πόρους) κατάφεραν μέσα σε λίγα χρόνια να δημιουργήσουν περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένες αγροτικές μονάδες, οι οποίες κάλυπταν τις διατροφικές ανάγκες της οικογένειας και άφηναν κάποιο περίσσειμα, που μπορούσε να διατεθεί στην αγορά. Το εισόδημα αυτό όμως, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας των εδαφών της Βούλας και των ευρύτερων συνθηκών ανάπτυξης της γεωργίας, δεν αρκούσε για την επιβίωση του νοικοκυριού. Όλα τα νοικοκυριά ήταν έτσι υποχρεωμένα να αναζητήσουν επιπλέον πόρους και ανέπτυξαν διάφορες στρατηγικές για να επιβιώσουν (περιστασιακή χειρωνακτική εργασία, διασπορά των μελών της οικογένειας ανάλογα με τις ευκαιρίες απασχόλησης, εμπορικές επιχειρήσεις, πωλήσεις αγροτεμαχίων, αρχαιοκαπηλία). Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης περιγράφονται ως χρόνια δυσκολιών και στέρησης. Σταδιακά, η οικονομική τους κατάσταση βελτιώνεται χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι το χρήμα δεν εξακολουθεί να σπανίζει, ή ότι απομακρύνονται πολύ από τη φτώχεια. Ο οικισμός τους αναπτύσσεται στο διάστημα αυτό, φθάνοντας γύρω στους 250 κατοίκους το 1940, και γίνεται ο μεγαλύτερος πληθυσμιακός πόλος της περιοχής, δεδομένου ότι οι παραθεριστικές κοινότητες είχαν πολύ λίγους μόνιμους κατοίκους εκτός νοσοκομείου.

Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, η γερμανοϊταλική κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε συντάραξαν τη Βούλα, όπως και κάθε κοινότητα της χώρας, και οδήγησαν σε μια συνολική αναδιαμόρφωση της τοπικής πραγματικότητας. Στο τμήμα των παραθεριστικών οικισμών και του Ασκληπιείου (που πήρε την ονομασία Κάτω Βούλα) ο πληθυσμός ανασυντίθεται και στο διάστημα 1945-1960 κυριαρχούν οι εργαζόμενοι στο νοσοκομείο και άλλοι φτωχοί εργαζόμενοι, που εποικίζουν τα βορειότερα και φθηνότερα οικόπεδα του οικισμού. Στο παραλιακό τμήμα της Κάτω Βούλας τα περισσότερα σπίτια εξακολουθούν να είναι παραθεριστικά, αλλά αρχίζει και η προαστιακή κατοίκηση. Οι μικροαστικοί και μεσοαστικοί κοινωνικοί κύκλοι έχουν σημαντική κοινωνική παρουσία και ο αριθμός τους σταδιακά διευρύνεται (καθώς εντείνε-

ται η προαστιακή έξοδος), αλλά η πολιτική τους επιρροή είναι πολύ μικρότερη συγκριτικά με το μεσοπόλεμο.

Εξίσου σημαντικές αλλαγές αρχίζουν και στην προσφυγική κοινότητα (που πήρε την ονομασία Άνω Βούλα). Οι κάτοικοι αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τη γεωργία και επαναπροσδιορίζουν τους ατομικούς και συλλογικούς τους στόχους, προσβλέποντας πλέον στην εύρεση μη γεωργικών επαγγελμαμάτων, καθώς και στην παραθεριστική και προαστιακή ανάπτυξη της περιοχής τους. Επικεφαλής της νέας προσπάθειας και εμπνευστής πιθανόν του νέου οράματος ήταν ο πρόεδρος του συνεταιρισμού και ηγέτης της προσφυγικής κοινότητας, Κωνσταντίνος Βουδούρης, ο οποίος καταφέρνει, μέσα στο 1945, να επιτύχει τη διοικητική ενσωμάτωση της προσφυγικής περιοχής, που ως τότε ανήκε στην Κοινότητα Βάρης, στην Κοινότητα Βούλας. Η εισδοχή ενός πολυπληθούς και συμπαγούς στοιχείου (των προσφύγων) στην Κοινότητα Βούλας αλλάζει την τοπική πολιτική κατάσταση και, σε συνδυασμό με τις ικανότητες του ηγέτη τους και την ενεργητική τοποθέτησή του με τους νικητές του Εμφυλίου, οδηγεί στο διορισμό του στην προεδρία της κοινότητας (1948) και στη διατήρησή του στο αξίωμα για 16 χρόνια, στη διάρκεια των οποίων κερδίζει τρεις συναπτές εκλογικές αναμετρήσεις (1951, 1954, 1959).

Η ένταξη των Ανωβουλιωτών στην αστική οικονομία δεν είναι εύκολη. Οι τοπικές ευκαιρίες απασχόλησης είναι μικρές, ενώ εξίσου δύσκολο είναι να βρεθεί δουλειά και στην πόλη, δεδομένης της υψηλής ανεργίας και του χαμηλού επιπέδου των δεξιοτήτων τους. Η ενοικίαση των κατοικιών τους (και κάθε άλλου διαθέσιμου χώρου) στη διάρκεια των θερινών μηνών σε παραθεριστές προσφέρει μια πρώτη οικονομική ανάσα. Σταδιακά οι ευκαιρίες πληθαίνουν και διάφοροι νεότεροι κυρίως άνδρες σταδιοδρομούν σε διάφορα επαγγέλματα. Αυτό όμως που αλλάζει ριζικά την οικονομία της Άνω Βούλας και αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα κοινωνικού μετασχηματισμού είναι η αύξηση της ζήτησης της γης για αστική χρήση. Η ζήτηση αυτή γνωρίζει σημαντική άνοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 και μετατρέπει τα αγροτεμά-

για σε ένα σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, το οποίο επιτρέπει στους Ανωβουλιώτες να ξεφύγουν από τη φτώχεια και να δημιουργήσουν νέες πηγές απασχόλησης και εισοδήματος. Οι πωλήσεις γης είναι νομιμοποιημένες στην κοινή γνώμη της κοινότητας, καθώς θεωρούνται η κύρια διέξοδος από την οικονομική δυσπραγία και στασιμότητα, αλλά μπορεί κανείς να διακρίνει διαφορετικές στάσεις. Οι περισσότεροι ίσως κληρούχοι προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν το μακροπρόθεσμο όφελος και χρησιμοποιούν παραγωγικά τα χρήματα των πωλήσεων, ενώ άλλοι κατηγορούνται ότι πωλούν οικόπεδα για να ζήσουν, σπαταλούν τα χρήματα σε διασκέδασεις και αδιαφορούν για το καλό της οικογένειας. Όπως κι αν έχει, η νέα οικονομική ρευστότητα επηρέασε συνολικά τις στάσεις, συμβάλλοντας στην ευρεία διάδοση των αστικών προτύπων της εποχής, στην άνθηση της κουλτούρας του τζόγου και της λαϊκής διασκέδασης, και στην επικράτηση ενός πιο ανταγωνιστικού και ατομικιστικού έθους στις κοινοτικές σχέσεις.

Η οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης του ΣΑΑΚ Βούλας

Στο ίδιο διάστημα, και πιο συγκεκριμένα μεταξύ 1952 και 1955, ολόκληρη σχεδόν η κοινόχρηστη έκταση του προσφυγικού αγροκτήματος πωλείται σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Η ιστορία των πωλήσεων αυτών αρχίζει γύρω στο 1950, όταν οι ιθύνοντες ενός οικοδομικού συνεταιρισμού Καλυμνίων συναντούν τον Βουδούρη και την ηγεσία του ΣΑΑΚ και θέτουν από κοινού ως στόχο την οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης. Η έκταση αυτή δεν ανήκε όμως κατά πλήρη κυριότητα στον ΣΑΑΚ, ο οποίος σύμφωνα με την υφιστάμενη νομοθεσία κατείχε μόνο τη νομή της. Παρότι οι διατάξεις της αρχικής νομοθεσίας μιλούσαν περί μεταβίβασης της κυριότητας των κοινών γαιών στους ΣΑΑΚ, ο στόχος τους δεν ήταν η οριστική τους μεταβίβαση στο συνεταιρισμό, αλλά η σύσταση ενός ιδιόρρυθμου εμπράγματου δικαιώματος που απο-

σκοπούσε στην εξυπηρέτηση του έργου της αποκατάστασης των ακτημόνων.¹⁰ Οι συνεταιρισμοί αποκατάστασης εθεωρούντο οργανισμοί με μεικτές δημόσιες και ιδιωτικές λειτουργίες και επείχαν ουσιαστικά τη θέση οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης. Η μεταβίβαση των κοινόχρηστων πόρων σε αυτούς ήταν επομένως τμήμα της διαδικασίας της δημιουργίας των νέων κοινοτήτων και δεν αποσκοπούσε στην οριστική τους μεταβίβαση στα μέλη της. Γι' αυτό άλλωστε ο νόμος προέβλεπε τη διάλυση των ΣΑΑΚ μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης, που εθεωρείτο ότι επιτυγχάνεται με την αποπληρωμή της αποζημίωσης.

Η προίκιση των νέων κοινοτήτων με κοινούς πόρους, όπως οι βοσκότοποι, τα δάση, οι πηγές κ.λπ., εθεωρείτο από τους εμπνευστές της νομοθεσίας ότι έχει καθοριστική σημασία για την οικονομική τους επιβίωση και αντιμετωπιζόταν ως ένα μέσο για την ανάπτυξη της συλλογικής τους οργάνωσης και ταυτότητας. Η κοινότητα εθεωρείτο ότι πρέπει να έχει τη δυνατότητα να διαχειρίζεται ελεύθερα αυτούς τους πόρους, οι οποίοι όμως νοούνταν ως δημόσιοι πόροι που ανήκουν διαχρονικά στην κοινότητα και όχι στους εκάστοτε διαχειριστές τους. Γι' αυτό και το 1912, όταν κάτω από την επίδραση των ίδιων κύκλων αναγνωρίστηκε πλήρως από το κράτος το δικαίωμα των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης να κατέχουν και να διαχειρίζονται κοινούς πόρους, διατηρήθηκε η ψιλή κυριότητα του δημοσίου επί των πόρων αυτών.

Η πρόβλεψη αυτή απουσίαζε, όμως, από τη νομοθεσία της αγροτικής αποκατάστασης. Το νομοθετικό αυτό κενό έγινε στη συνέχεια αντιληπτό –πιθανόν καθώς οι διάφοροι ΣΑΑΚ άρχισαν να αποπληρώνουν τις αποζημιώσεις και ετίθετο άμεσα το ζήτημα της κυριότητας των κοινών πόρων– και από το 1939 προστέθηκε μία διάταξη, η οποία όριζε ότι μετά την οριστική εξόφληση της

10. Για την ερμηνεία των σχετικών διατάξεων της αρχικής νομοθεσίας, βλ. την εμπειριστατωμένη ανάλυση που εμπειριέχεται στην απόφαση 2194/1978 του ΣΤΕ (εισηγητής Β. Λεονταρίτης). Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. επίσης Οικονόμου 1999: 136.

αποζημίωσης «η κυριότης των οιασδήποτε φύσεως κοινοχρήστων εκτάσεων και αδιαθέτων οικοπέδων μεταβιβάζεται εις την οικείαν κοινότητα¹¹ εις ην υπάγεται ο ΣΑΑΚ». Η μεταβίβαση αυτή δεν γινόταν όμως αυτόματα, αλλά όπως προσδιορίζεται στην επόμενη παράγραφο του σχετικού άρθρου, «ενεργείται δι' αποφάσεως του Υπουργού της Γεωργίας».

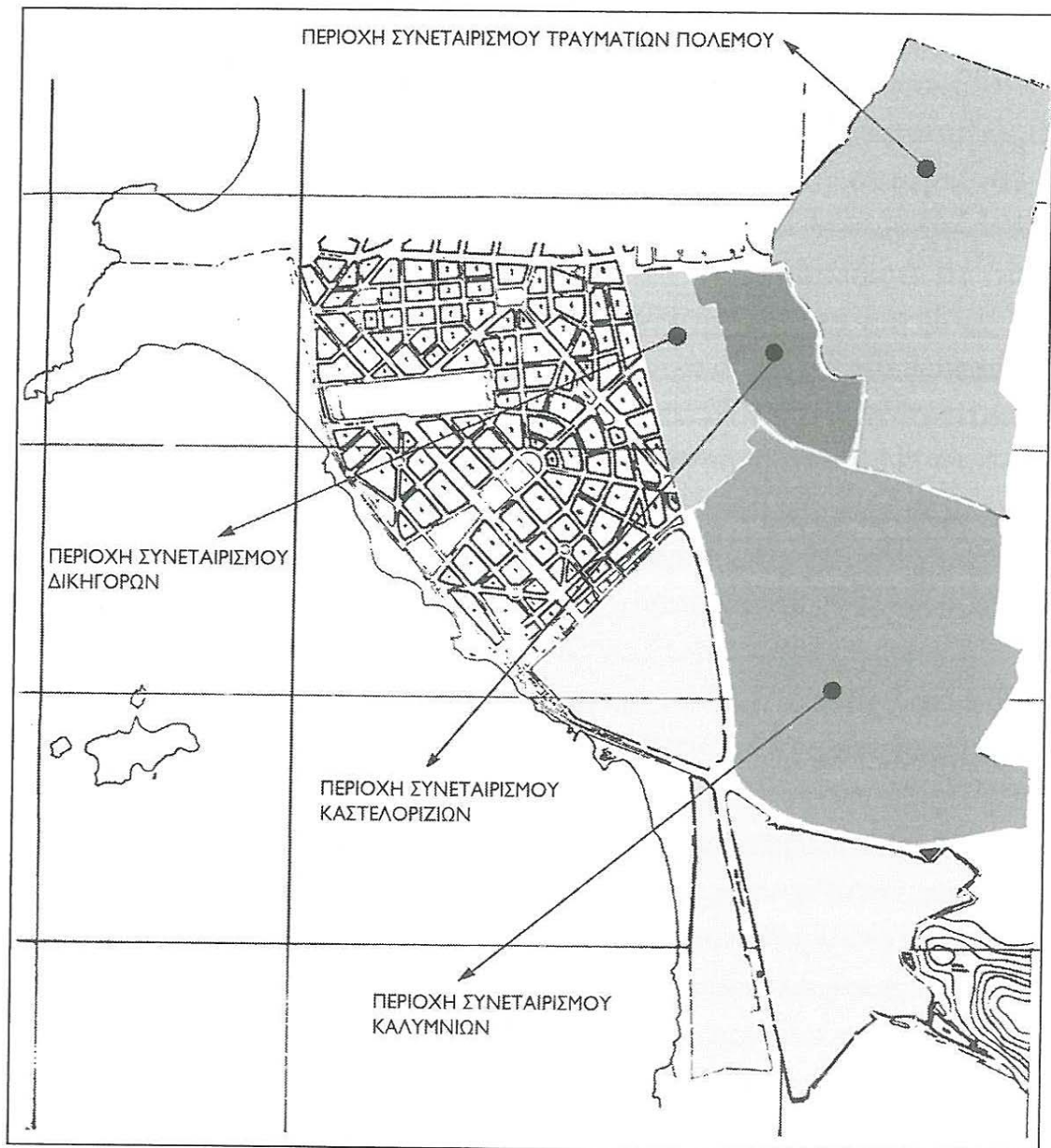
Το νομοθετικό αυτό πλαίσιο δεν φαίνεται όμως να αποθαρρύνει τους ενδιαφερόμενους. Οι ηγέτες των δύο συνεταιρισμών –που ανήκουν στους ανθρώπους που αναδείχθηκαν μετά τον πόλεμο και έχουν ισχυρούς δεσμούς με το μετεμφυλιακό καθεστώς– αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες που υπάρχουν για την υπέρβαση της ισχύουσας νομοθεσίας και ξεκινούν μια συστηματική προσπάθεια για να το επιτύχουν. Οι ενδιαφερόμενοι δεν φαίνεται να διαθέτουν κάποια άμεση οδό πρόσβασης στα κέντρα λήψης των αποφάσεων που μπορούν να επηρεάσουν την υπόθεσή τους και αρχίζουν μια προσπάθεια για την ανεύρεση των κατάλληλων διαμεσολαβητών και τη συγκέντρωση ικανού πολιτικού κεφαλαίου για την επίτευξη του στόχου τους. Οι πρακτικές που ακολουθούν είναι ποικίλες και περιλαμβάνουν την καλλιέργεια σχέσεων με την κρατική γραφειοκρατία, την προσέγγιση πολιτικών προσώπων, τη διατύπωση επίσημων αιτημάτων προς τις αρχές και την πραγματοποίηση συλλογικών κινητοποιήσεων. Η διάκριση ανάμεσα σε αυτές τις μορφές δράσης δεν είναι πάντοτε εύκολη και πρέπει να θεωρηθούν ως τμήματα μιας εξελισσόμενης στρατηγικής, που διαμορφώνεται ανάλογα με τις υπάρχουσες διαθεσιμότητες και την αντίδραση του κρατικού συστήματος.

Οι ιθύνοντες των συνεταιρισμών καταφέρνουν σταδιακά να δημιουργήσουν ένα ευρύ δίκτυο υποστήριξης που απλώνεται σε διάφορα τμήματα του κρατικού μηχανισμού και σε διάφορα επίπεδα της πολιτικής εξουσίας. Τα κυριότερα δημόσια επιχειρήματα που χρησιμοποιούν επικεντρώνονται στην κάλυψη των στεγαστικών αναγκών και ιδιαίτερα στην ανάγκη ενίσχυσης των Καλυ-

11. Εδώ εννοείται προφανώς η βαθμίδα τοπικής αυτοδιοίκησης.

μνίων (που είχαν εκπατριστεί λόγω της ιταλικής Κατοχής) και των δεκάδων αναξιοπαθόντων αστέγων της περιοχής της Βούλας. Οι προσπάθειες αυτές αποδίδουν τελικά καρπούς και το 1952 –με τη μεσολάβηση, σύμφωνα με τις αφηγήσεις, ενός υψηλόβαθμου υπαλλήλου του υπουργείου Γεωργίας και ορισμένων βουλευτών από τα Δωδεκάνησα– ψηφίζεται μια διάταξη που επιτρέπει την πώληση των κοινόχρηστων εκτάσεων των ΣΑΑΚ σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς Δωδεκανησίων, οι οποίοι, όμως, έπρεπε να έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα πριν από την ενσωμάτωση των νησιών σε αυτή. Η διάταξη δεν άφησε παραπονεμένους και τους πρόσφυγες, καθώς οριζόταν ότι το 50% των τιμημάτων από τις πωλήσεις θα αποδιδόταν στο Ταμείο Εποικισμού του υπουργείου, ενώ το υπόλοιπο 50% θα μοιραζόταν στα μέλη του συνεταιρισμού.

Η ψήφιση του νέου πλαισίου οδηγεί σύντομα σε πωλήσεις. Το 1952 πωλούνται 1.024 στρέμματα στους Καλύμνιους έναντι 2,2 δισ. δραχμών, ενώ το 1954 ένας οικοδομικός συνεταιρισμός Καστελοριζίων αγοράζει 455 στρέμματα έναντι 2 εκ. δραχμών (χάρτης II). Οι πωλήσεις αυτές εξαντλούν τους διαθέσιμους Δωδεκανήσιους, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται νέοι υποψήφιοι αγοραστές που δεν εμπίπτουν στις προϋποθέσεις του νόμου. Αυτό καθιστά αναγκαία την εκ νέου τροποποίησή του κι έτσι ξεκινά μια καινούργια προσπάθεια από τον ΣΑΑΚ και τους νέους ενδιαφερόμενους, που οδηγεί τελικά το 1955 στην ψήφιση μιας διάταξης, η οποία επέκτεινε το δικαίωμα πώλησης των κοινόχρηστων εκτάσεων των ΣΑΑΚ σε κάθε είδους οικοδομικό συνεταιρισμό. Η νέα τροποποίηση του νόμου επιτεύχθηκε, σύμφωνα με τις αφηγήσεις και διάφορες άλλες ενδείξεις, χάρη στις ισχυρές διασυνδέσεις ενός οικοδομικού συνεταιρισμού βετεράνων στρατιωτικών («Οικοδομικός Συνεταιρισμός Τραυματιών Πολέμου 1940-41 και Συμμοριτοπολέμου») με τη νέα κυβέρνηση Παπάγου. Ο συνεταιρισμός αυτός αγόρασε λίγο αργότερα –με τις ευλογίες του υπουργείου Γεωργίας που επόπτευε τη διαδικασία– το ορεινό και δασικό τμήμα της κοινόχρηστης έκτασης (1.210 στρέμματα) έναντι ποσού 4,2 εκ. δραχμών. Τον επόμενο χρόνο πουλήθηκαν επίσης 100

Χάρτης II: Οι κυριότεροι σταθμοί της οικοπεδοποίησης

περίπου στρέμματα σε έναν οικοδομικό συνεταιρισμό δικηγόρων από τον Πειραιά έναντι ποσού 900.000 δραχμών (χάρτης II).

Κατ' αυτό τον τρόπο διατέθηκε το 80% περίπου της κοινόχρηστης έκτασης. Το υπόλοιπο 20% συνίστατο από διάφορους χώρους ακατάλληλους για οικοδόμηση (λατομείο, ρέματα κ.λπ.), αλλά και από ορισμένες εκτάσεις που μπορούσαν να οικοπεδοποιη-

θούν, αλλά είχαν για διάφορους λόγους παραμείνει απούλητες. Στα χρόνια που ακολούθησαν, και ιδιαίτερα μετά το 1959, ο ΣΑΑΚ προσπάθησε να οικοπεδοποιήσει τις εκτάσεις αυτές για λογαριασμό του, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι δεν πραγματοποιήθηκε καμία παραχώρηση γης προς τους άστεγους παρά τις επανειλημμένες υποσχέσεις. Έχουν διαπιστωθεί τέσσερις περιπτώσεις οικοπεδοποίησης διάσπαρτων τμημάτων της κοινόχρηστης γης, συνολικής έκτασης 100 περίπου στρεμμάτων, που πραγματοποιούνται με διαδικασίες που ξεπερνούν και αυτό ακόμα το εξαιρετικό νομικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1950. Καθώς σταδιακά η διαθεσιμότητα της γης μειωνόταν, ενώ η αξία της ανέβαινε, μια αληθινή μανία φαίνεται ότι κατέλαβε την ηγεσία και τα μέλη του ΣΑΑΚ, που επιχειρούν ανεπιτυχώς να οικοπεδοποιήσουν το άλσος της Άνω Βούλας (το οποίο βρισκόταν σε γη που δεν ανήκε στο συνεταιρισμό) και δεν διστάζουν να καταδιώξουν φτωχούς και αδύναμους Ανωβουλιώτες, για τους οποίους πίστευαν ότι μπορεί να μην έχουν πλήρως θεμελιωμένα δικαιώματα πάνω στη γη που κατείχαν.

Η πολιτική οργάνωση και το συμβολικό νόημα της οικοπεδοποίησης

Η οικοπεδοποίηση των κοινών υπήρξε λοιπόν μια σπουδαία οικονομική και πολιτική διαδικασία που ενέπλεξε ένα πλήθος ατόμων και φορέων με διάφορα τμήματα του κρατικού συστήματος. Καθώς η διαδικασία αυτή είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική –τόσο για τη διαμόρφωση του χώρου, της πολιτικής και των ιδεών στη Βούλα, όσο και για τα ευρύτερα πρότυπα και ιδέες που επικράτησαν στην παραγωγή του μεταπολεμικού αστικού χώρου– θα εστιάσω με λίγο μεγαλύτερη προσοχή στους κύριους πρωταγωνιστές και θα εξετάσω τη δράση και τις αντιλήψεις τους μέσα στο ευρύτερο πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής.

Θα αρχίσω με τον προσφυγικό συνεταιρισμό που έπαιξε κε-

ντρικό ρόλο στην όλη διαδικασία. Η οικοπεδοποίηση των κοινών θεωρείται από τους κληρούχους έργο του Βουδούρη και αποδίδεται στις ικανότητες και τη διορατικότητά του. Ο κοινοτάρχης έπαιξε πράγματι πρωταγωνιστικό ρόλο και η συμβολή του –ιδίως η εξασφάλιση ότι δεν θα υπάρχουν αντιδράσεις από την Κοινότητα Βούλας– υπήρξε αποφασιστική. Η διαδικασία της οικοπεδοποίησης δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί ότι ελέγχεται και οργανώνεται εξ ολοκλήρου από την κορυφή. Διάφορα στοιχεία δείχνουν ότι οι κληρούχοι είχαν σημαντική γνώση των υποθέσεων του συνεταιρισμού και διέθεταν αρκετά μέσα για να επηρεάσουν την ηγεσία του. Στην περίπτωση της οικοπεδοποίησης φαίνεται ότι υπήρχε απόλυτη σχεδόν ταύτιση των μελών με την ηγεσία και μεγάλη συμμετοχή στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες υλοποιήθηκε η οικοπεδοποίηση (Γενικές Συνελεύσεις, Διοικητικό Συμβούλιο, Επιτροπές). Οι κληρούχοι θεωρούν την οικοπεδοποίηση των κοινών ως τη μεγαλύτερη επιτυχία του ηγέτη τους και αποδέχονται την όλη διαδικασία, ακόμα και αν ξέρουν ότι εκείνος και οι στενοί του συνεργάτες μπορεί να επωφελήθηκαν λίγο περισσότερο.

Η πορεία του ΣΑΑΚ καθορίστηκε βέβαια από τις σχέσεις του με το κράτος. Ο ΣΑΑΚ ανήκει σε μια κατηγορία οργανώσεων που εμφανίζονται σε διάφορα πολιτικά συστήματα και παίζουν συχνά σημαντικό ρόλο στη διακυβέρνηση.¹² Οι οργανώσεις αυτές, που λειτουργούν υπό την αιγίδα του κράτους, αλλά αντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα διάφορες τοπικές και άλλες κοινωνικές κατηγορίες πολιτών, αποτελούν σημαντικούς «τόπους» διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τους πολίτες και η πορεία

12. Βλ. τις αναλύσεις για τον κορπορατισμό (για μια σύνοψη, βλ. Jessop 1990, κεφ. 4), αλλά και το πλήθος των σύγχρονων ανθρωπολογικών μελετών και θεωριών που καταδεικνύουν την πολύπλευρη αλληλοδιείσδυση ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών (Mitchell 1999, Aretxaga 2003: 398, Krohn-Hansen και Nustad 2005: 11, Sharma και Gupta 2006: 8). Για σύγχρονες ανθρωπολογικές αναλύσεις τέτοιων οργανώσεων σε αυτό το πλαίσιο, βλ. Vasquez-Leon 1999 και Nuijten 2003.

τους καθορίζεται μέσα από μια σύνθετη πολιτική και κοινωνική δυναμική. Ο ΣΑΑΚ της Βούλας μπορεί έτσι να θεωρηθεί ως ένα όχημα για το διαμοιρασμό κρατικών παροχών στα μέλη του. Οι παροχές αυτές δεν συνδέονται συνήθως από τους ίδιους τους κληρούχους με μια αλλαγή στάσης απέναντι στο κράτος, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συνέβαλαν στην πολιτική στροφή προς τα δεξιά και τη μεγαλύτερη πρόσδεση με το καθεστώς που παρατηρείται στη διάρκεια των επόμενων ετών.

Η οικοπεδοποίηση προβάλλει στο λόγο των κληρούχων που συμμετείχαν σε αυτή ως μια απολύτως θεμιτή και νόμιμη συλλογική διαδικασία. Η οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης είχε, όπως έχουμε πει, την καθολική επιδοκιμασία των κληρούχων, οι οποίοι σύμφωνα με ορισμένες αφηγήσεις αντέδρασαν με ξεσπάσματα χαράς και ενθουσιασμού όταν έγιναν γνωστές οι πρώτες πωλήσεις. Η στάση των κληρούχων μπορεί να γίνει καταρχήν κατανοητή με όρους του ατομικισμού που κυριαρχεί και ο οποίος αντλεί τόσο από την παραδοσιακή επικέντρωση στο οικογενειακό συμφέρον όσο και από το ατομικιστικό έθος της δεκαετίας του 1950 και την εμφάνιση καθαρότερων μορφών κτητικού ατομικισμού. Οι κληρούχοι ενδιαφέρονται πρωτίστως για το άμεσο συμφέρον και αποδίδουν ελάχιστη αξία στη διαφύλαξη των κοινοτικών χώρων και στην εξασφάλιση της μακροπρόθεσμης ποιότητας του οικιστικού περιβάλλοντος. Οι κοινές γαίες λειτουργούν και στην περίοδο αυτή ως βάση της κοινότητας, καθώς οι διαδικασίες της πώλησής τους ενώνουν ιδεολογικά και πολιτικά τους κληρούχους και, μέσω αυτών που επηρεάζουν, ολόκληρη την Άνω Βούλα. Αυτή τη φορά, όμως, πρόκειται για μια διαδικασία που οδηγεί στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής κοινότητας απ' ό,τι στο μεσοπόλεμο. Η πώληση των κοινών εξαφανίζει το τελευταίο έρεισμα συλλογικής οικονομικής ζωής και γίνεται ένας επιπλέον παράγοντας που επιτείνει τον ανταγωνισμό και την κατάρρευση του παλιού κοινοτικού κώδικα που παρατηρείται στην περίοδο αυτή.

Η κοινόχρηστη γη παρουσιάζεται συχνά ως ιδιοκτησία του συνεταιρισμού, που χρειάστηκε απλώς να ξεπεράσει κάποια γρα-

φειοκρατικά εμπόδια για να μπορέσει να την αξιοποιήσει, ενώ οι ωφέλειες που προέκυψαν από την πώλησή της θεωρούνται μερικές φορές ως ένα είδος κρατικής ανταπόδοσης για τους κόπους και τις θυσίες στις οποίες είχαν υποβληθεί εξαιτίας της προσφυγιάς. Η σύγκρουση του κοινού καλού της προσφυγικής ομάδας με το κοινό καλό της κοινότητας –η οποία ήταν ο νόμιμος ιδιοκτήτης αυτών των γαιών– δεν φαίνεται να προσλαμβάνεται, ή να απασχολεί τους συνομιλητές μου. Γενικότερα δεν φαίνεται να υπάρχει κανένα συλλογικό ενδιαφέρον για τη δημόσια γη, που αντιμετωπίζεται ως πεδίο λεηλασίας και πλουτισμού. Αυτό φαίνεται όχι μόνο από την οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης, αλλά και από την τύχη της σχολικής περιουσίας (41,5 στρέμματα), το 90% περίπου της οποίας οικοπεδοποιείται ή αφήνεται απροστάτευτο και ρυμοτομείται στη διάρκεια της περιόδου.

Η οικοπεδοποίηση όμως δεν γινόταν κατανοητή μόνο με όρους των ατομικών συμφερόντων των μελών του συνεταιρισμού, αλλά και στο πλαίσιο της τοπικής αναπτυξιακής ιδεολογίας, η οποία έτεινε να ταυτίζει την ανάπτυξη με την οικοδόμηση και είχε ελάχιστες ανησυχίες ή επιφυλάξεις για το μέγεθος και το είδος της αστικής ανάπτυξης. Οι κληρούχοι τάσσονταν υπέρ των πωλήσεων τόσο για τα χρηματικά οφέλη τα οποία ανέμεναν να αποκομίσουν όσο και γιατί πίστευαν ότι θα φέρουν ανάπτυξη στην περιοχή (αύξηση του πληθυσμού, πολλαπλασιασμό των οικονομικών ευκαιριών, άνοδο της αξίας της γης). Γενικότερα φαίνεται να επικρατεί μια ιδεολογία που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη με χωρικούς όρους και τη συνδέει με την ανάπτυξη της αγοράς γης, την επέκταση του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης, την οικοδόμηση κατοικιών, και τη δημιουργία μοντέρνων υποδομών και τουριστικών εγκαταστάσεων. Κάθε νέα πώληση γης, κάθε επέκταση του σχεδίου, κάθε σπίτι ή ξενοδοχείο που χτίζεται με σύγχρονους τρόπους και υλικά θεωρείται ότι συντελεί στην οικονομική ευημερία, την πολιτισμική πρόοδο και την αισθητική αναβάθμιση της περιοχής.

Το φυσικό περιβάλλον δεν θεωρείται ότι χρήζει προστασίας (η Βούλα μοιάζει τόσο πλούσια σε φυσικούς πόρους, που δεν θεω-

ρείται ότι κινδυνεύει από την αστικοποίηση) και επικρατεί μια τάση μεγιστοποίησης της εκμετάλλευσης του εδάφους, εστιασμένη απόλυτα στο παρόν. Η ιδέα ότι απαιτείται η διατήρηση μιας αναλογίας φύσης και χτισμένου χώρου για τη δημιουργία υγιών και λειτουργικών οικισμών μοιάζει να απουσιάζει τελείως. Η επέκταση της πόλης θεωρείται εξ ορισμού καλή και δεν συνοδεύεται από ανησυχίες για την επιβάρυνση των κοινωνικών ή των περιβαλλοντικών συνθηκών. Το τοπίο, τέλος, δεν αξιολογείται ως ένα στοιχείο με ιδιαίτερη συμβολική και αισθητική αξία και η πρόσληψή του σφραγίζεται από την αναπτυξιακή ιδεολογία. Οι κληρούχοι φαίνεται ότι ταυτίζουν την ομορφιά με το νέο αστικό τοπίο και ιδίως τις μοντέρνες εγκαταστάσεις και υποδομές, και έχουν μικρότερη εκτίμηση για τη «γραφικότητα» του παλιού οικισμού και της φύσης που τον περιβάλλει.

Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί μοιάζουν από πολλές απόψεις με τον ΣΑΑΚ και μπορούν και αυτοί να θεωρηθούν ως οργανισμοί μέσα από τους οποίους διοχετεύεται η κρατική επιρροή και αρθρώνονται οι σχέσεις του κράτους με διάφορες κατηγορίες πολιτών. Αντίθετα όμως από τον ΣΑΑΚ, ο οποίος είχε έναν γνωστό αριθμό μελών και ήταν πράγματι ένας προσφυγικός συνεταιρισμός που ελεγχόταν ως ένα βαθμό από τα μέλη του, οι περισσότεροι οικοδομικοί συνεταιρισμοί ήταν αμφιβόλου συστάσεως (ήταν αμφίβολο δηλαδή αν είχαν τον αριθμό και το είδος των μελών που ισχυριζόνταν ότι είχαν) και ελέγχονταν πλήρως από τις ηγεσίες τους, οι οποίες φαίνεται μάλλον να επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των ατομικών τους κερδών παρά την προώθηση των συμφερόντων των μελών. Ο συνεταιρισμός των Καλυμνίων, για παράδειγμα, αρχίζει με έναν πυρήνα Καλυμνίων, αλλά στην πορεία διογκώνεται με την εγγραφή πολλών νέων μελών (μη Δωδεκανησίων), γεγονός που θα οδηγήσει αργότερα σε μεγάλη αναντιστοιχία ανάμεσα στη διαθέσιμη γη και τον αριθμό των μελών. Ο συνεταιρισμός των στρατιωτικών, αντίθετα, φαίνεται ότι είχε πολύ λιγότερα από τα χίλια μέλη τα οποία ισχυριζόταν ότι είχε, όπως υποδεικνύεται από πολλά στοιχεία, αλλά και από το γεγονός ότι ο πρόεδρος του εξα-

κολουθούσε να πουλά οικοπέδα για πολλά χρόνια μετά τη διάλυσή του. Οι περισσότεροι¹³ οικοδομικοί συνεταιρισμοί λειτουργούν έτσι ως οικοπεδικές επιχειρήσεις, οι οποίες μάλιστα απολαμβάνουν ένα είδος ασυλίας από το κράτος, που τους ενισχύει με διάφορους τρόπους και ανέχεται τη συστηματική καταπάτηση της συνεταιριστικής και άλλων νομοθεσιών.

Το πρώτο στοιχείο που αναδεικνύεται από το λόγο των οικοδομικών συνεταιρισμών και των μελών τους είναι η τεράστια συμβολική αξία της ιδιοκτησίας της κατοικίας και της κατοχής ακίνητης περιουσίας. Το ιδανικό της ιδιοκτησίας της οικογενειακής κατοικίας φαίνεται ότι κυριαρχεί από παλιά στον ελληνικό αστικό χώρο και στην περίοδο αυτή κατέχει κεντρική θέση στα όνειρα και τις προσπάθειες χιλιάδων ανθρώπων.¹⁴ Ο στόχος της απόκτησης ενός οικοπέδου και της οικοδόμησης μιας κατοικίας είναι εφικτός ακόμα και για νοικοκυριά με μέτρια μέσα. Κάνοντας σκληρές οικονομίες και συγκεντρώνοντας κάθε δυνατό πόρο, πολλές φτωχές οικογένειες καταφέρνουν στην περίοδο αυτή να οικοδομήσουν (με αυτεπιστασία και πολύ συχνά τμηματικά) το δικό τους σπίτι. Γενικότερα τα ακίνητα συγκεντρώνουν τις οικονομίες πολλών νοικοκυριών από ένα ευρύτατο κοινωνικό φάσμα, που αποταμιεύουν σημαντικό μέρος του εισοδήματός τους και το διοχετεύουν στην οικοδόμηση κατοικιών και την απόκτηση οικοπέδων.

Η ιδιοκτησία της κατοικίας θεωρείται μερικές φορές προαπαιτούμενο του γάμου και σε όλες τις περιπτώσεις λογίζεται ως η πρώτη προτεραιότητα του νέου ζευγαριού. Το «νοίκι» αντιμετω-

13. Τη μοναδική εξαίρεση από τους έξι συνεταιρισμούς που εξέτασα στο πλαίσιο αυτής της έρευνας αποτελεί ο συνεταιρισμός των Δικηγόρων Πειραιώς, ο οποίος συνίστατο σχεδόν αποκλειστικά από δικηγόρους και επιδίωκε πράγματι να δημιουργήσει έναν προαστιακό οικισμό για τα μέλη του.

14. Για το ιδανικό της ιδιοκτησίας της οικογενειακής κατοικίας σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, βλ. About 1855: 160, Μπίρης 1966: 198, Λεοντίδου 1989: 92, Mc Neill 1978: 223, Οικονόμου 1988: 74, 102 και ιδίως Hirschon 1989: κεφ. 6 και 7.

πίζεται ιδιαίτερα αρνητικά και θεωρείται ότι παραβιάζει την αυτονομία της οικογένειας, εμποδίζει την οικονομική της πρόοδο και μειώνει την κοινωνική της θέση. Κάθε οικογένεια θεωρείται ότι πρέπει να έχει το δικό της σπίτι. Το σπίτι συνδέεται κατ' αρχάς με την οικονομική ασφάλεια και θεωρείται ότι αποτελεί ένα περιουσιακό στοιχείο που διασφαλίζει την οικογένεια από πιθανές μελλοντικές δυσκολίες ή ανακατατάξεις. Τα σπίτια αποτελούν ακόμα μία από τις κύριες μορφές της προίκας και είναι γενικότερα συνδεδεμένα με την κοινωνική και οικονομική εξασφάλιση των παιδιών, που αποτελεί στην περίοδο αυτή ένα από τα κύρια ενδιαφέροντα της οικογένειας. Η κατοικία είναι επιπλέον ένας από τους κύριους δείκτες της κοινωνικής θέσης και η ιδιοκτησία της μοιάζει να είναι το διαβατήριο για την ένταξη στην ευρύτερη μεσαία τάξη. Η επαύξηση της ακίνητης περιουσίας (σπίτια και οικόπεδα) εθεωρείτο, τέλος, η καλύτερη επένδυση των οικογενειακών οικονομιών, καθώς τα ακίνητα εθεωρείτο ότι δεν χάνουν ποτέ την αξία τους και μπορούν να αποφέρουν έσοδα μέσω της ενοικίασής τους. Οι ιδέες αυτές διαποτίζουν τον δημόσιο λόγο των συνεταιρισμών, οι οποίοι εμφανίζουν συχνά τα μέλη τους να είναι έτοιμα, ή και να επείγονται να οικοδομήσουν την πρώτη τους κατοικία. Παρ' όλα αυτά, όμως, όπως φαίνεται από πολλά στοιχεία, οι περισσότεροι αγοραστές δεν είχαν σκοπό να εγκατασταθούν άμεσα στη Βούλα (που εστερείτο υποδομών και εθεωρείτο μακρινή) και έβλεπαν τα οικόπεδα ως επένδυση.

Το μεγαλύτερο μέρος του δημόσιου λόγου των συνεταιρισμών παράγεται για τις ανάγκες της επικοινωνίας με το κράτος και τους υπόλοιπους δημόσιους φορείς, και αποσκοπεί στη θεμελίωση ενός δικαιώματος ευνοϊκής μεταχείρισης για την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος των μελών τους. Τόσο ο συνεταιρισμός των Καλυμνίων όσο και ο συνεταιρισμός των στρατιωτικών προσπαθούν να θεμελιώσουν ένα δικαίωμα στη στέγαση ως ανταπόδοση για τις διώξεις και τις θυσίες, τις οποίες υποτίθεται ότι έχουν υποστεί τα μέλη τους εξαιτίας της εθνικής τους δράσης. Το επιχείρημα αυτό, που φέρνει στο νου αμέτρητες ανάλογες

διεκδικήσεις από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα,¹⁵ παίρνει μια ιδιαίτερη χροιά στις μετεμφυλιακές συνθήκες στις οποίες η κατανομή των κρατικών παροχών βασίστηκε στην κατηγοριοποίηση του πληθυσμού ανάμεσα σε «υγιώς σκεπτόμενους» «εθνικόφρονες», από τη μια μεριά, και «εθνοπροδότες» ή «εθνικά ύποπτους» κομμουνιστές και «συνοδοιπόρους» από την άλλη. Όλοι σχεδόν οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί της περιόδου φροντίζουν να υπογραμμίσουν τον «εθνικό», «φιλήσυχο», «νομιμόφρονα» χαρακτήρα των μελών τους, ενώ ορισμένοι, όπως ο συνεταιρισμός των στρατιωτικών, προβάλλουν ιδιαίτερα την ιδιότητα και το ιδεολογικό στίγμα των μελών τους, προσπαθώντας σχεδόν να εκβιάσουν την κρατική εύνοια και αρωγή. Τα μέλη των συνεταιρισμών παρουσιάζονται επίσης συχνά να χαρακτηρίζονται από τις αρετές και να εμφορούνται από τις αξίες που προωθούνται από το καθεστώς (προσήλωση στην οικογένεια και τους έμφυλους ρόλους, εργατικότητα, οικονομία, φιλοπρόοδος χαρακτήρας) και από την επιθυμία τους να συμβάλουν στους επίσημους κρατικούς στόχους της «Ανοικοδόμησης» και της «Ανάπτυξης». Σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιείται ακόμα ένας λόγος που θυμίζει τον λαϊκό πολιτισμό της εποχής και παρουσιάζει τα μέλη των συνεταιρισμών ως «φτωχούς», «άστεγους» και «αναξιοπαθούντες» εργαζόμενους, που βρίσκονται σε δυσχερή κατάσταση χωρίς δική τους υπαιτιότητα και πρόκειται, αν τους δοθεί η ευκαιρία, να προοδεύσουν και να οικοδομήσουν λειτουργικούς και νόμιμους οικισμούς.

Σε γενικές γραμμές, η προσπάθεια θεμελίωσης του δικαιώματος στην κατοικία γίνεται τόσο συχνά και από τόσο πολλές ομάδες που φαίνεται ότι η γη ή οι όροι της εκμετάλλευσής της είναι κεντρικό αγαθό διαπραγμάτευσης ανάμεσα στις διάφορες ομάδες

15. Για παραδείγματα από τον 19ο αιώνα και το μεσοπόλεμο, βλ. Καραδήμου-Γερολύμπου 1985: 390, Καραδήμου-Γερολύμπου και Παπαμίχος 1988: 114-115, Κλήμης 1988: 128-129, Καυκούλα 1990: κεφ. 6, 7 και 8.

και την κρατική εξουσία. Η απόκτηση στέγης θεωρείται ατομική ευθύνη των πολιτών, αλλά ταυτόχρονα υπάρχει η αντίληψη ότι το κράτος πρέπει να συνδράμει τους πολίτες στην απόκτηση ενός αγαθού που έχει ιδιαίτερη συμβολική αξία και θεωρείται απαραίτητος όρος για τη σωστή οικογενειακή ζωή και την πλήρη κοινωνική ένταξη. Οι πολίτες παρουσιάζονται έτοιμοι να αναλάβουν το έργο της οικοδόμησης και ζητούν από το κράτος να διευκολύνει τη διαδικασία της απόκτησης ενός νόμιμου οικοπέδου για να στεγάσουν τις οικογένειές τους και να μπορέσουν να δημιουργήσουν ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους και το κοινωνικό σύνολο γενικότερα.

Το τρίτο μέρος που συνεργάστηκε στην οργάνωση της οικοπεδοποίησης είναι το κρατικό σύστημα. Η αντίληψη του κράτους ως ενός ενοποιημένου, ορθολογικά οργανωμένου όλου, το οποίο έχει δική του βούληση και ομοιόμορφη επιρροή στο σύνολο της επικράτειάς του, έχει αμφισβητηθεί από πολλές απόψεις στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες. Οι κριτικές αυτές έχουν οδηγήσει πολλούς ανθρωπολόγους στην αντίληψη ότι το κράτος δεν έχει τη σημασία και τη λειτουργικότητα που του αποδίδεται και αποτελεί ένα σχεδόν ακέφαλο, αντιφατικό και μη οριοθετημένο πεδίο λόγων, εξουσιών και τεχνικών (Brown 1995, Hansen και Stepputat 2001, Das και Poole 2004, Sharma και Gupta 2006). Οι προσεγγίσεις αυτές, όμως, όπως έδειξαν διάφορες κριτικές, υποτιμούν τη συγκέντρωση ποικίλων εξουσιών στο κράτος και τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το τελευταίο σε μια πληθώρα κοινωνικών καταστάσεων και πεδίων (Jessop 1990: 191, Hunt και Wickham 1994: 18, Steinmetz 1999: 11, Heyman και Smart 1999: 15). Το κράτος πρέπει, έτσι, να προσεγγίζεται τόσο «από τα πάνω» (ως ένας κεντρικά οργανωμένος οργανισμός που εκπονεί και υλοποιεί με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία ηγεμονικά σχέδια) όσο και «από τα μέσα» (ως ένας πολυδιάστατος και πολυδιασπασμένος οργανισμός, που στελεχώνεται από άτομα, τα οποία συνδιαμορφώνουν τις λειτουργίες και την εικόνα του).

Το ελληνικό κράτος της περιόδου αποτελεί γέννημα του Εμφυ-

λίου και της νέας τάξης που επικράτησε στη χώρα μετά τη λήξη του.¹⁶ Στην περίοδο αυτή εγκαθιδρύθηκε μια καινούργια εξουσιαστική δομή, συγκροτήθηκε σε νέες βάσεις το κράτος και διαμορφώθηκε μια μακρόπνοη κρατική στρατηγική που αποσκοπούσε στον οργανωμένο και συνολικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ο άμεσος στόχος της στρατηγικής αυτής ήταν η παγίωση του καθεστώτος που είχε απειληθεί στην προηγούμενη δεκαετία. Το κράτος εκδίπλωσε μια τεράστια επιχείρηση προπαγάνδας, καταπίεσης και επιλεκτικών παροχών που στόχευε: α) στη φυσική και ιδεολογική συντριβή της εξέγερσης, και β) στη σταθεροποίηση της ιδεολογικής συμμαχίας με τις ομάδες και τα στρώματα που είχαν συνταχθεί μαζί του στον Εμφύλιο. Τα επιλεκτικά μέτρα έγινε από την αρχή κατανοητό ότι χρειάζεται να συμπληρωθούν και σε μακροχρόνια βάση να αντικατασταθούν από μέτρα γενικής οικονομικής πολιτικής, που επηρεάζουν ολόκληρο τον πληθυσμό και μπορούν μακροπρόθεσα να ενσωματώσουν τις τάξεις και τα στρώματα που συντάχθηκαν με τους ηττημένους του Εμφυλίου. Έτσι, παράλληλα με τα επιλεκτικά μέτρα, το κράτος άρχισε από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 να καταβάλλει συστηματικές προσπάθειες για την ανάπτυξη της οικονομίας, οι οποίες σταδιακά έφεραν σημαντικά αποτελέσματα και άσκησαν μεγάλη πολιτική και πολιτισμική επιρροή.

Η παραγωγή του αστικού χώρου θεωρήθηκε στρατηγικός τομέας για την ανάπτυξη της οικονομίας και την εξασφάλιση της συνείνεσης και ασκήθηκε μια σταθερή και πολύπλευρη πολιτική ενίσχυσης της οικοδομικής δραστηριότητας και της αστικής επέκτασης.¹⁷ Ο κατασκευαστικός κλάδος αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της

16. Για το κράτος και την πολιτική ιστορία της μετεμφυλιακής περιόδου, βλ. Λιναρδάτος 1977, 1978, 1979, 1986, 1987, Ιατρίδης 1984, Χαραλάμπης 1985, Τσουκαλάς 1987, Γιαννουλόπουλος 1992, Νικολακόπουλος, Ρήγος και Ψαλλίδας 2002.

17. Για την πολεοδομική πολιτική στη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Οικονόμου 1988, Γετίμης 1989, Φωτίου 1989, Φιλιππίδης 1990, Δελαδέτσιμας 1994.

ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης και τη σημαντικότερη αιτία των υψηλών αποδόσεων της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο που εξετάζουμε (Γιαννίτσης 1983: 17-18, Οικονόμου 1988: 67-86, Σταθάκης 2002). Η οικοδόμηση κατοικιών υπήρξε σχεδόν αποκλειστικά έργο του ιδιωτικού τομέα και μάλιστα του μικρού ιδιωτικού κεφαλαίου. Ο μεταπολεμικός οικοδομικός οργανισμός βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στις ιδιωτικές αποταμιεύσεις των ευρύτερων μεσοστρωμάτων και στις έμμεσες αλλά σημαντικές κρατικές διευκολύνσεις, και είχε ως αποτέλεσμα την ευρύτατη διάχυση της ιδιοκτησίας της κατοικίας (Οικονόμου 1988: 59, 60, 75).

Η τεράστια ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας έχει σχολιαστεί με πολλούς τρόπους, τους οποίους δεν μπορώ να αναπτύξω εδώ, όπου θα περιοριστώ στην επισήμανση ότι το φαινόμενο δεν είναι τόσο εξαιρετικό όσο πίστευαν κάποτε και ότι η ομολογουμένως εντυπωσιακή, με διεθνή κριτήρια, ανάπτυξη του κλάδου θα πρέπει να αποδοθεί στην κρατική πολιτική σε συνδυασμό με μια σειρά από ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας (ραγδαία εσωτερική μετανάστευση, χαμηλό κόστος κατασκευής, υψηλή ροπή για αποταμίευση, μεγάλη έμφαση στην αξία της ιδιόκτητης κατοικίας) (Εμμανουήλ 1980, Φιλιππίδης 1990: 39, Σταθάκης 2002). Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκε ένα αναπτυξιακό πρότυπο με μεγάλη διάρκεια στο χρόνο, που βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην παραγωγή του χώρου, η οποία φαίνεται ότι παίζει στην ελληνική περίπτωση έναν ακόμα πιο κεντρικό οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό ρόλο από αυτόν που της αποδίδουν οι έως πρόσφατα θεωρούμενοι ως υπερβολικοί ισχυρισμοί του Λεφέβρ.¹⁸

18. Ο Λεφέβρ, ο οποίος είχε κατηγορηθεί για την προτεραιότητα που έδινε στις χωρικές σχέσεις και την κατανάλωση και για υποτίμηση των σχέσεων παραγωγής και της βιομηχανίας (Soja 1989: 41, 76), είχε υποστηρίξει ότι, στις αναπτυγμένες ιδιαίτερα καπιταλιστικές οικονομίες, ο τομέας της παραγωγής του χώρου έπαιζε όχι μόνο ρυθμιστικό, αλλά και ηγετικό ρόλο (Lefebvre 1991: 334).

Το κράτος συνέβαλε με πολλούς τρόπους στη γιγάντωση της διαδικασίας της αστικής ανάπτυξης. Το κύριο και σταθερό χαρακτηριστικό της πολεοδομικής πολιτικής της περιόδου είναι η πολλαπλή ενίσχυση της οικοδόμησης και ιδίως της μικροοικοδόμησης. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν ποικίλα μέσα που περιελάμβαναν ένα πλέγμα φορολογικών, πιστωτικών και άλλων ρυθμίσεων (που δημιούργησαν μια προστατευμένη αγορά για τα μεσαία στρώματα) και διάφορων ειδών παραχωρήσεις προς την έγγεια ιδιοκτησία (εντατικοποίηση των όρων εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, ανοχή/διευκόλυνση της οικοπεδοποίησης της περιαστικής γης και διαρκής επέκταση του σχεδίου πόλης).

Η πολιτική γης υπήρξε μία από τις κυριότερες συνιστώσες της πολιτικής για την ενίσχυση της οικοδόμησης. Το κράτος συνέβαλε με πολλούς τρόπους στην τεράστια διεύρυνση του αποθέματος οικοδομήσιμου εδάφους που παρατηρείται στην περίοδο αυτή. Οι δύο κύριες πηγές παραγωγής οικοπέδων στη μεταπολεμική περίοδο ήταν η κατάτμηση αγροτεμαχίων, ή άλλων εκτός σχεδίου εκτάσεων, από τους ιδιοκτήτες με βάση κάποιο ιδιωτικό σχέδιο, και οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί (Γετίμης 1989: 36-61, Φιλιππίδης 1990: 195-201). Η πρώτη πρακτική (με βάση την οποία οικοπεδοποιήθηκαν οι ατομικοί κλήροι του παραδείγματός μας) ήταν τυπικά παράνομη με βάση τον πολεοδομικό νόμο (ο οποίος έθετε διάφορους περιορισμούς στις κατατμήσεις για να εμποδίσει την αυθαίρετη οικοπεδοποίηση), αλλά οι χιλιάδες τυπικά παράνομες αγοραπωλησίες νομιμοποιούνταν έμμεσα και άμεσα από το κρατικό σύστημα. Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί από την άλλη μεριά οφείλουν την ανάπτυξή τους στην οικονομική τους λειτουργικότητα (που εξασφάλιζε το σύστημα των δόσεων) (Φιλιππίδης 1990: 197), αλλά και στη στενή τους συνάφεια με το κράτος. Το κράτος παίζει σημαντικό ρόλο στην πορεία των περισσότερων από τους συνεταιρισμούς που ενεργοποιήθηκαν σε αυτή την περίοδο, μέσα από ενεργητικές παρεμβάσεις στην αγορά γης και μέσα από την απουσία ελέγχων, που επέτρεψε σε πολλούς συνε-

ταιρισμούς να ιδιοποιηθούν δωρεάν σημαντικούς κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς πόρους.¹⁹

Η εκτεταμένη και ασυντόνιστη ανάπτυξη της αγοράς γης οφείλεται στην έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού και στην κρατική ανοχή ή και διευκόλυνση της γενικής και επιλεκτικής παραβίασης των υφιστάμενων κανόνων και περιορισμών. Οι κρατικοί εκπρόσωποι εμφανίζονται υπέρμαχοι της ανάγκης του σχεδιασμού και της προστασίας του περιβάλλοντος και δηλώνουν προσηλωμένοι στην προώθηση και υλοποίησή του.²⁰ Παρότι, όμως, στο διάστημα αυτό εκπονούνται περισσότερα από 60 ρυθμιστικά σχέδια –των οποίων επίκειται πάντοτε η επίσημη κρατική υιοθέτηση– κανένα από αυτά δεν εφαρμόζεται, ενώ το κράτος υπονομεύει ουσιαστικά με την πολιτική γης που ακολουθεί τη δυνατότητα εφαρμογής οποιουδήποτε σχεδίου.

Το κράτος πραγματοποίησε παράλληλα ένα τεράτιο πρόγραμμα δημόσιων έργων (αυτοκινητόδρομοι, αστικές υποδομές, μεμονωμένες πολεοδομικές παρεμβάσεις, τουριστικά έργα) που έφεραν επαναστατικές αλλαγές στη γεωγραφία της πρωτεύουσας και αποτέλεσαν την προϋπόθεση και, ως ένα βαθμό, τον οδηγό της αστικής επέκτασης. Το πρόγραμμα των δημόσιων έργων μπορεί να θεωρηθεί μια έμμεση μορφή πολεοδόμησης, που συμπληρώνει τη «ρυθμιστική απουσία»²¹ του σχεδιασμού και δημιουργεί ευκαιρίες

19. Η στενή εξάρτηση των οικοδομικών συνεταιρισμών από το κράτος, η οποία φαίνεται καθαρά στο παράδειγμά μας, επισημαίνεται από ένα μέρος της βιβλιογραφίας (Γετίμης 1989: 57, Φιλιππίδης 1990: 196, Ρόκος 1994: 538, Μαρμαράς και Τσιλένης 1994: 614) και αποτυπώνεται στη σχετική νομοθεσία, η οποία, όπως σχολιάζουν οι κύριοι μελετητές της, χαρακτηρίζεται από αποσπασματικές διατάξεις και νομοθετήματα που έχουν ως στόχο την προνομιακή διευκόλυνση διάφορων ομάδων στην απόκτηση ιδιόκτητου οικοπέδου ή κατοικίας (Πάνου και Κλήμης 1970: 95).

20. Για τους κρατικούς πολεοδομικούς λόγους στη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Φιλιππίδης 1990, Δελαδέτσιμας 1994 και Οικονόμου υπό δημοσίευση· βλ. επίσης σημ. 30.

21. Η έκφραση ανήκει στο Χαραλάμπη (1989: 191).

και δυνατότητες για την εκτατική ανάπτυξη της πόλης.²² Τα δημόσια έργα καταλαμβάνουν κεντρική θέση στο λόγο της κυβέρνησης και γίνονται κεντρικά σύμβολα της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού που επαγγέλλεται. Η χωρική ανάπτυξη θεωρείται εξ ορισμού καλή και πέρα από ορισμένες σπάνιες και μάλλον γενικόλογες διαβεβαιώσεις (που πληθαίνουν ίσως μαζί με τις κριτικές στη δεκαετία του 1960) δεν φαίνεται να υπάρχει προβληματισμός για το είδος ή τις συνέπειές της. Οι χωρικές μεταφορές αφθονούν στον κυβερνητικό λόγο και ιδίως εκείνες που συνδέονται με την οικοδόμηση, η οποία αποτελεί ένα από τα πιο ισχυρά συνώνυμα της ανάπτυξης. Η επίλυση του «στεγαστικού προβλήματος» θεωρείται η κύρια κοινωνική και πολιτική προτεραιότητα, ενώ οι «υπερβολικές» ευαισθησίες για τις συνέπειες των έργων στο περιβάλλον και το τοπίο παρουσιάζονται ως «αρρωστημένος ρομαντισμός» μιας μικρής μερίδας μη «υγιώς και ανεπηρεάστως σκεπτομένων» πολιτών.²³ Στο πλαίσιο λοιπόν των δημόσιων έργων αναπτύσσεται ένας λόγος που δεν αναφέρεται συχνά, ή ευθέως, σε ζητήματα οικοδόμησης και αστικού σχεδιασμού, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται πιο κοντά στην πολεοδομική πράξη της περιόδου.

Θα κλείσω το τμήμα αυτό με ορισμένες παρατηρήσεις που εστιάζουν στη συγκεκριμένη και ανθρώπινη παρουσία του κράτους στην οικοπεδοποίηση της Βούλας και προσπαθούν να ρίξουν

22. Για τη σημασία των δημόσιων έργων στη μεταπολεμική αστική ανάπτυξη, βλ. Φιλιππίδης 1990: 157, Σαρηγιάννης 2000: 171. Για τα δημόσια έργα ως μια μορφή πολεοδομικής παρέμβασης, βλ. Rabinow 1989: 252, Hall 1996: 273 κ.ε., Dear 1996: 83, 94. Για την πολιτική και πολιτισμική σημασία των δρόμων και των άλλων δημόσιων έργων, βλ. Krohn-Hansen 2005: 111 και Harvey 2005: 131.

23. Βλ. τον κυβερνητικό λόγο της πρώτης καραμανλικής οκταετίας (Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, τόμοι 1-3) και τον κρατικό λόγο που καταγράφεται στα περιοδικά *Τεχνικά Χρονικά* και *Αρχιτεκτονική* της ίδιας περιόδου. Τα παραθέματα προέρχονται από τις δηλώσεις του υπουργού Δημοσίων Έργων Σ. Γκίκα τον Απρίλιο του 1961 (*Τεχνικά Χρονικά* 199-200, σ. 51-53).

λίγο φως στην οργάνωση και τον πολιτισμό των υπηρεσιών που ενεπλάκησαν. Ένα πρώτο ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί αφορά στην ενότητα και το συντονισμό της κρατικής παρέμβασης στην οικοπεδοποίηση της Βούλας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, τα υπάρχοντα στοιχεία μπορεί να θεωρηθεί ότι υποστηρίζουν την εικόνα ενός πολυδαίδαλου και κακά ενορχηστρωμένου κρατικού συστήματος. Διάφορες κρατικές υπηρεσίες εμπλέκονται ή έχουν αρμοδιότητα στη διαδικασία (η Διεύθυνση Εποικισμού του υπουργείου Γεωργίας, που είχε την ευθύνη των προσφυγικών αγροτικών συνεταιρισμών, η Διεύθυνση Δασών του ίδιου υπουργείου, που ήταν αρμόδια για τη δασική προστασία, διάφορες υπηρεσίες του υπουργείου Δημοσίων Έργων, που ήταν αρμόδιες για τον πολεοδομικό σχεδιασμό, και διάφορα άλλα υπουργεία που είχαν την εποπτεία των οικοδομικών συνεταιρισμών) και η γενική εντύπωση η οποία προκύπτει είναι ότι οι υπηρεσίες αυτές λειτουργούν η μία ανεξάρτητα από την άλλη και σε ορισμένες περιπτώσεις ανταγωνίζονται για τη διεύρυνση του ρόλου και της επιρροής τους. Η οικοπεδοποίηση και γενικότερα η αστικοποίηση της Βούλας μπορεί να θεωρηθεί ως μια περίπτωση στην οποία το υπουργείο Γεωργίας υποκαθιστά ουσιαστικά το υπουργείο Δημοσίων Έργων και καθορίζει όχι μόνο την επέκταση της πόλης, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και αυτή την ίδια τη μορφή της. Είναι, για παράδειγμα, χαρακτηριστικό ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, οι πολεοδόμοι του υπουργείου Δημοσίων Έργων εξακολουθούσαν να προβλέπουν τη διατήρηση του δάσους της Βούλας, το οποίο είχε όμως ήδη οικοπεδοποιηθεί, σχεδιαστεί και καταστεί νομίμως οικοδομήσιμο από το υπουργείο Γεωργίας (Οικονόμου 2008).

Παρ' όλα αυτά, πιστεύω ότι το κρατικό σύστημα δεν πρέπει να θεωρηθεί τελείως διασπασμένο και ασυντόνιστο. Το υπουργείο Γεωργίας φαίνεται ότι αποτελούσε στην περίοδο αυτή τον κυριότερο φορέα για την άσκηση της πολιτικής γης²⁴ και η παρέμβασή του στη Βούλα είναι πλήρως ευθυγραμμισμένη με τη γενική του

24. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Φιλιππίδη (1990: 198).

πολιτική και τις ευρύτερες κυβερνητικές επιδιώξεις και κατευθύνσεις. Η οικοπεδοποίηση του δάσους της Βούλας δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στην πολεοδομία της εποχής, ενώ οι πιθανές αντιρρήσεις ορισμένων υπαλλήλων του υπουργείου Δημοσίων Έργων δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ένδειξη ενδοκρατικών αντιθέσεων. Τέτοιες αντιρρήσεις θα εκφραστούν και αργότερα για άλλα ζητήματα, αλλά δεν θα έχουν επίδραση στην πράξη, καθώς φαίνεται ότι υπάρχει μια κατανομή της εξουσίας στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης, η οποία ευνοεί τα πρόσωπα και τις υπηρεσίες που προωθούν τις αναπτυξιακές πολιτικές που επισημάναμε.

Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά στο ρόλο των γραφειοκρατών στην οργάνωση της οικοπεδοποίησης. Αυτό που παρατηρούμε είναι η δημιουργία μιας στενής σχέσης ανάμεσα στους ιθύνοντες του ΣΑΑΚ και σε μια οιονεί ομάδα γραφειοκρατών από τη Διεύθυνση Εποικισμού του υπουργείου Γεωργίας. Διάφορα στοιχεία δείχνουν τις βαθιές και μακροχρόνιες σχέσεις ανάμεσα στην ηγεσία του ΣΑΑΚ και ορισμένους υπαλλήλους, την ευρύτερη επιρροή του ΣΑΑΚ σε όλα τα τμήματα της Διεύθυνσης και ίσως και άλλων υπηρεσιών του υπουργείου, και την ικανότητά του να αποσπά αποφάσεις που ξεπερνούν και αυτά ακόμα τα συνήθη όρια και πρακτικές. Πόσο αυτόνομη μπορεί όμως να θεωρηθεί αυτή η οιονεί ομάδα; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη. Από τη μια μεριά, μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί μέσα στα πλαίσια που έχει χαράξει η κρατική πολιτική και ο ρόλος της είναι απλώς βοηθητικός και διεκπεραιωτικός. Οι γραφειοκράτες του υπουργείου Γεωργίας λειτουργούν κυρίως διαμεσολαβητικά (ανάμεσα στους φίλους τους και τους πολιτικούς) και υποστηρικτικά (ρυθμίζοντας τις γραφειοκρατικές μεθοδεύσεις και διατυπώσεις και παραβλέποντας τις αντιφάσεις και παρατυπίες), και σπανιότερα, και σε μικρότερης σημασίας περιπτώσεις, φαίνεται να έχουν τη δικαιοδοσία να λάβουν ανεξάρτητες αποφάσεις. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι οι γραφειοκράτες δεν επηρέασαν τη διαδικασία. Ο ρόλος τους σύμφωνα με τις αφηγήσεις υπήρ-

ξε αποφασιστικός σε κρίσιμα σημεία της διαδικασίας, ενώ γενικότερα η πρόθυμη συνεργασία τους (που πρέπει να αποδοθεί τόσο στον πολιτισμό τους όσο και στην επιτυχημένη διαντίδρασή τους με τους ενδιαφερόμενους) θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ταχύτατη και ολοκληρωτική οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης.

Συμπέρασμα

Το εθνογραφικό παράδειγμα που εξετάστηκε επιβεβαιώνει την τεράστια σημασία που έχει αποδοθεί από ένα μέρος της σύγχρονης αστικής και πολιτικής ανθρωπολογίας στην παραγωγή του αστικού χώρου και υπογραμμίζει το ρόλο της στην άσκηση της διακυβέρνησης και τη διαπραγμάτευση του πολιτισμού. Η οικοπεδοποίηση της Βούλας επιβεβαιώνει, επίσης, ένα μέρος των ελληνικών κοινωνικών επιστημών, που έχουν επισημάνει τον τεράστιο ρόλο που έπαιξε η παραγωγή του αστικού χώρου στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στη μεταπολεμική Ελλάδα (Μαλούτας και Οικονόμου 1988, Χαραλάμπης 1989: 84, 188, Κύρτσης 1994) και φωτίζει ορισμένες όψεις της που έχουν λιγότερο ή και καθόλου μελετηθεί.

Το παράδειγμά μας αναδεικνύει κατ' αρχάς την κρατική στρατηγική. Το κράτος χρησιμοποιεί την παραγωγή του χώρου για να δημιουργήσει υποκείμενα και πληθυσμούς, οι οποίοι μέσα από την απόλαυση γενικών και ιδιαίτερων δικαιωμάτων στην απόκτηση αστικής γης καθίστανται πιο υπάκουοι, αναγνωρίσιμοι και διαχειρίσιμοι. Παράλληλα φωτίζει τις οργανώσεις, τις διαδικασίες και τις αντιλήψεις μέσα από τις οποίες τέθηκαν υπό διαπραγμάτευση βασικοί πόροι και σχέσεις και αποκαλύπτει (α) τη συστηματική, διά πράξεως και διά παραλείψεως, παραβίαση της νομιμότητας από το ίδιο το κράτος, και το σύνθετο πλέγμα γενικών ρυθμίσεων, επιλεκτικών διατάξεων, παράνομων πρακτικών και νομιμοποιήσεων μέσα από το οποίο παράχθηκε ο χώρος, και (β) την

ευρεία συμμετοχή και συμβολή των πολιτών στην παραγωγή του χώρου. Το παράδειγμά μας αναδεικνύει, τέλος, ορισμένες σημαντικές ιδεολογικές όψεις της αστικοποίησης και των ηγεμονικών λόγων και ιδίως: (i) την αξία της ιδιόκτητης κατοικίας, (ii) την ιδέα ότι η κατοχή αστικής γης αποτελεί κοινωνικό δικαίωμα, και την αντίληψη ότι η δημόσια γη αποτελεί πεδίο λεηλασίας και πλουτισμού για τους ικανούς και τους επιτήδειους, και (iii) την ταύτιση ανάπτυξης και οικοδόμησης και την έλλειψη προβληματισμού για τις συνέπειες στο φυσικό περιβάλλον και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του αστικού χώρου.

Το πολεοδομικό σύστημα που περιγράψαμε έχει πολλές ομοιότητες με τον τρόπο που μοιράστηκε η αγροτική γη στον 19ο αιώνα (Πετμεζάς 1991, Δερτιλής 2005: 159, 698). Οι λεγόμενες εθνικές γαίες –οι γαίες δηλαδή που έγιναν ιδιοκτησία του κράτους μετά την Επανάσταση– στη συνέχεια περιήλθαν σταδιακά στην ιδιοκτησία μικροκαλλιεργητών, μέσα από το συνδυασμό ενός άτυπου συστήματος καταπατήσεων, παραχωρήσεων και νομιμοποιήσεων και γενικών νομοθετικών ρυθμίσεων (όπως η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871). Οι συνέχειες του συστήματος αυτού με τις πολεοδομικές ιδέες και πρακτικές του παραδείγματός μας είναι σημαντικές και ενδιαφέρουσες. Και στις δύο περιπτώσεις α) η γη χρησιμοποιείται στρατηγικά για την εξασφάλιση της συναίνεσης, β) μεγάλο μέρος της διανομής γίνεται μέσα από ένα άτυπο σύστημα επιλεκτικών ρυθμίσεων και παράνομων πρακτικών, και γ) η αντίληψη ότι η μικροϊδιοκτησία της γης είναι κοινωνικό δικαίωμα είναι πλατιά διαδεδομένη.

Οι ομοιότητες αυτές δείχνουν ότι οι πρακτικές και οι αντιλήψεις που περιγράψαμε δεν αποτελούν απλώς σύμπτωμα των ιδιαίτερων μετεμφυλιακών συνθηκών, αλλά είναι ταυτόχρονα εκφράσεις βαθύτερων συνεχειών στην πολιτική και χωρική ιδεολογία και τις στρατηγικές του κράτους. Από τη σκοπιά αυτή, η αντίληψη ότι η μικροϊδιοκτησία στη γη είναι κοινωνικό δικαίωμα προβάλλει ως ένα στοιχείο που συνδέεται με την αγωνιστική και μικροαστική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας (Τσουκαλάς 1985, Δερτιλής

2005, Κοταρίδης 1993) και θα πρέπει να θεωρηθεί ως έκφραση μιας ατομικιστικής, αλλά ταυτόχρονα εξισωτικής ιδεολογίας, που δίνει έμφαση στην αξία της ατομικής ιδιοκτησίας της γης, αναγνωρίζοντας παράλληλα το δικαίωμα όλων στη στοιχειώδη απόλαυσή της. Από την άποψη αυτή, επίσης, οι πολιτικές πρακτικές και αντιλήψεις που περιγράψαμε προβάλλουν ως μια ιδιαίτερη πολιτική τεχνολογία με βαθιές ιστορικές ρίζες, που μπορούμε να περιγράψουμε ως έναν ιδιότυπο συνδυασμό κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και άτυπων δικτύων υποστήριξης μέσα σε συνθήκες ισχυρού εξισωτισμού, αλλά και γενικευμένης καχυποψίας απέναντι στο κράτος (Δερτιλής 2005: 163).

Το παράδειγμά μας όμως έχει ενδιαφέρουσες ομοιότητες και με μία άλλη ίσως μη αναμενόμενη περίπτωση αστικής ανάπτυξης, όπως είναι αυτή των ΗΠΑ και ιδίως της περιοχής του Λος Άντζελες.²⁵ Οι ομοιότητες είναι αρκετά εντυπωσιακές και μπορεί να οφείλονται σε άμεση επιρροή, αλλά και σε βαθύτερες ομοιότητες στις ιστορικές περιστάσεις και την ιδεολογία. Αν συγκρίνει κανείς το πρότυπο της αστικής ανάπτυξης στην Αθήνα και το Λος Άντζελες δεν μπορεί παρά να παρατηρήσει ότι και στις δύο περιπτώσεις, και αντίθετα απ' ό,τι γινόταν την ίδια εποχή σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες: α) η οικοδομική δραστηριότητα κατέχει κεντρική θέση στην οικονομία, β) η αστική ανάπτυξη είναι ασχεδίαστη και καθοδηγείται από την ιδιωτική πρωτοβουλία, γ) υπάρχει τεράστια ανάπτυξη της κερδοσκοπικής οικοπεδοποίησης και υψηλοί ρυθμοί επέκτασης της πόλης, που ξεπερνούν πάντα τις οικιστικές ανάγκες, δ) πραγματοποιούνται μεγάλα δημόσια έργα και ιδίως αυτοκινητόδρομοι και πριμοδοτείται το ιδιωτικό αυτοκίνητο, και ε) παρατηρούνται υψηλά ποσοστά ιδιοκτησίας της οικογενειακής κατοικίας.

Υπάρχουν επίσης σημαντικές ιδεολογικές ομοιότητες που πε-

25. Για τα πρότυπα αστικής ανάπτυξης, τις χωρικές αντιλήψεις και την πολιτική του αστικού σχεδιασμού στην ευρύτερη περιοχή του Λος Άντζελες, βλ. Davis 1996, Dear 1996, Soja 2000.

ριλαμβάνουν την τεράστια έμφαση στην οικιστική ανάπτυξη, την ταύτιση ανάπτυξης και οικοδόμησης, την αδιαφορία για το φυσικό περιβάλλον και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του αστικού χώρου, και την έμφαση στην ιδιοκτησία της κατοικίας. Η τελευταία δεν αξιολογείται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις κοινωνίες. Έχει υποστηριχθεί, και φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να ισχύει, ότι η συμβολική αξία της ιδιόκτητης κατοικίας είναι τόσο μεγαλύτερη όσο πιο ολοκληρωμένη είναι η κυριαρχία των δομών και του πολιτισμού του καπιταλισμού (Duncan 1981, 1989). Παρ' όλα αυτά, παρατηρούνται και πάλι διαφορές ανάμεσα σε κοινωνίες με παρόμοιο επίπεδο καπιταλιστικής ολόκληρωσης, που μπορεί να αποδοθούν στις ιδιαιτερότητες και τον πολιτισμό κάθε ξεχωριστής περίπτωσης. Έτσι, στη μεταπολεμική περίοδο μπορεί να παρατηρηθούν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ΗΠΑ, από τη μια μεριά, στις οποίες η ιδιοκτησία της κατοικίας έχει μεγάλη συμβολική, οικονομική και κοινωνική αξία, και σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Αγγλία και η Σουηδία, από την άλλη, στις οποίες ο έλεγχος της αστικής ανάπτυξης και η υλοποίηση προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας εξασφάλιζαν τη στέγαση κάτω από διάφορες νομικές μορφές, και περιόρισαν την κοινωνική ανασφάλεια και την αξία της ιδιόκτητης κατοικίας (Agnew 1981).

Η ελληνική περίπτωση μοιάζει ασφαλώς με την αμερικανική και το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να σκεφτούμε με νέους τρόπους την ελληνική αστική ανάπτυξη και τον πολιτισμό. Οι ελληνικές πολεοδομικές πρακτικές προβάλλουν μέσα από αυτή τη σύγκριση ως μια σύγχρονη κρατική τεχνολογία οικονομικής ανάπτυξης, διακυβέρνησης και ηγεμονίας, που έχει έναν παροντικό, περιβαλλοντοκτόνο και χωροβόρο χαρακτήρα, ενώ η υψηλή συμβολική αξία της ιδιόκτητης κατοικίας, σε συνδυασμό βέβαια με την αντίληψη του κοινωνικού δικαιώματος σε αυτή, δείχνει τόσο τα ατομικιστικά όσο και τα εξισωτικά στοιχεία της κοινωνικής ιδεολογίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- About, E. 1855 (ελληνική μετάφραση χ.χ.). *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα 1854»*, Αθήνα: Εκδόσεις Τολίδη.
- Agnew, J.A. 1981. «Homeownership and the Capitalist Social Order», στο Dear, M. και Scott, A.J. (επιμ.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Methuen, σ. 120-50.
- Aretxaga, B. 2003. «Maddening states», στο *Annual Review of Anthropology* 32, σ. 393-410.
- Brown, W. 1995. «Finding the Man in the State», στο Brown, W., *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Πρίνστον: Princeton University Press, σ. 166-96.
- Γετίμης, Π. 1989. *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα. Τα όρια της μεταρρύθμισης*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γιαννίτσης, Τ. 1983. *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα: Gutenberg.
- Γιαννουλόπουλος, Γ.Ν. 1992. *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Das, V. και Poole, D. (επιμ.) 2004. *Anthropology in the Margins of the State*, Σάντα Φε και Οξφόρδη: School of American Research Press.
- Davis, M. 1996. «How Eden Lost its Garden: A Political History of the Los Angeles Landscape», στο Scott, A.J. και Soja, E.W. (επιμ.), *The City. Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press, σ. 160-85.
- Dear, M. 1996. «In the City, Time Becomes Visible: Intentionality and Urbanism in Los Angeles, 1781-1991», στο Scott, A.J. και Soja, E.W. (επιμ.), *The City. Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press, σ. 76-105.
- Δελαδέτσιμας, Π. 1994. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», 4ο επιστημονικό συνέδριο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 561-71.
- Δερτιλής, Γ.Β. 2005. *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Αθήνα: Εστία, δύο τόμοι.
- Duncan, J.S. 1981. «From Container of Women to Status Symbol: The Impact of Social Structure on the Meaning of the House», στο Duncan, J.S. (επιμ.), *Housing and Identity: Cross-cultural Perspectives*, Λονδίνο: Croom Helm, σ. 36-59.

- 1989. «Getting Respect in the Kandyan Highlands: The House, the Community and the Self in a Third World Society», στο Low, S.M. και Chambers, E. (επιμ.), *Housing, Culture and Design. A Comparative Perspective*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, σ. 229-50.
- Gilsenan, M. 1977. «Against Patron-Client Relations», στο Gellner, E. και Waterbury, J. (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Λονδίνο: Duckworth, σ. 167-83.
- Gledhill, J. 1994. *Power and its Disguises. Anthropological Perspectives on Politics*, Λονδίνο και Μπούλντερ, Κολοράντο: Pluto Press.
- Εμμανουήλ, Δ. 1980. «Οι επενδύσεις κατοικίας στην Ελλάδα», *Οικονομία και κοινωνία* 7, σ. 28-35.
- Hall, P. 1996. *Cities of Tomorrow*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Hansen, T.B. και Stepputat, F. 2001. «Introduction: States of Imagination», στο Hansen, T.B. και Stepputat, F. (επιμ.), *States of Imagination. Ethnographic Explorations of the Postcolonial State*, Ντέραμ και Λονδίνο: Duke University Press, σ. 1-38.
- Harvey, P. 2005. «The Materiality of State-Effects: An Ethnography of a Road in the Peruvian Andes», στο Krohn-Hansen, C. και Nustad, K.G. (επιμ.), *State Formation. Anthropological Perspectives*, Λονδίνο: Pluto Press, σ. 123-41.
- Heyman, J.McC. και Smart, A. 1999. «States and Illegal Practices: An Overview», στο Heyman, J.McC. (επιμ.), *States and Illegal Practices*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berg, σ. 1-24.
- Hirschon, R. 1989. *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hunt, A. και Wickham, G. 1994. *Foucault and Law. Towards a Sociology of Law as Governance*, Λονδίνο και Στήρλινγκ, Βιρτζίνια: Pluto Press.
- Ιατροίδης, Γ. (επιμ.) 1984. *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Jessor, B. 1990. *State Theory. Putting the Capitalist State in Its Place*, Πενσυλβάνια Γιουνιβέρσιτυ Παρκ: The Pennsylvania State University Press.
- Καλαφάτης, Θ. 1990. «Οι θεωρητικές απαρχές και η πολιτική πράξη του Α. Παπαναστασίου για τους συνεταιρισμούς», στο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. *Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του, πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 227-33.
- Καραβίδας, Κ.Δ. 1991. *Αγροτικά*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. 1985. «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης. Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική πό-

- λη», πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Η νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β', σ. 381-95.
- Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. και Παπαμίχος, Ν. 1988. «Ρύθμιση του χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», στο Μαυρογορδάτος, Γ. και Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 113-33.
- Καυκούλα, Κ. 1990. *Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, τόμ. ΙΒ', παρ. 4.
- Κλήμης, Α. 1985-1999. *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, πέντε τόμοι, Αθήνα: Ι. Πιτσιλός.
- Κοταρίδης, Ν. 1993. *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Κύρτσης, Α-Α. 1994. «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας», 4ο επιστημονικό συνέδριο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 398-413.
- King, A.D. 2004. *Spaces of Global Cultures. Architecture, Urbanism, Identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Krohn-Hansen, C. και Nustad, K.G. 2005. «Introduction», στο Krohn-Hansen, C. και Nustad, K.G. (επιμ.), *State Formation. Anthropological Perspectives*, Λονδίνο και Ανν Άρμπορ: Pluto Press, σ. 3-26.
- Krohn-Hansen, C. 2005. «Negotiated Dictatorship: The Building of the Trujillo State in the Southwestern Dominican Republic», στο Krohn-Hansen, C. και Nustad, K.G. (επιμ.), *State Formation. Anthropological Perspectives*, Λονδίνο και Ανν Άρμπορ: Pluto Press, σ. 96-122.
- Lawrence, D. και Low, S. 1990. «The Built Environment and Spatial Form», *Annual Review of Anthropology* 19, σ. 453-505.
- Lefebvre, H. 1991 [1974]. *The Production of Space*, Οξφόρδη και Καίμπριτζ, ΜΑ.: Blackwell.
- Λεοντίδου, Λ. 1989. *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λιναρδάτος, Σ. 1977-1986. *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, πέντε τόμοι, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Loizos, P. 1977. «Politics and Patronage in a Cypriot Village, 1920-1970»,

- στο Gellner, E. και Waterbury, J. (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Λονδίνο: Duckworth, σ. 115-35.
- Low, S. και Chambers, E. (επιμ.) 1989. *Housing, Culture, and Design*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Low, S. και McDonogh, G. 2001. «Introduction to "Remapping the City: Place, Order, and Ideology"», *American Anthropologist* 103/1, σ. 5-6.
- Μαλούτας, Θ. και Οικονόμου, Δ. 1988. «Εισαγωγή. Κράτος πρόνοιας: Το "πρότυπο" και η ελληνική εκδοχή του», στο Μαλούτας, Θ. και Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 13-55.
- Μαρμαράς, Μ. και Τσιλένης, Σ. 1994. «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου», 4ο επιστημονικό συνέδριο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 599-618.
- McDonogh, G. 1997. «Citizenship, Locality and Resistance», *City and Society Annual Review*, 9/1, σ. 5-33.
- McNeill, W.H. 1978. *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Mitchell, T. 1999. «Society, Economy and the State Effect», στο Steinmetz, G. (επιμ.), *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*, Ίθακα: Cornell University Press, σ. 76-97.
- Moore, C.H. 1977. «Clientelist Ideology and Political Change: Fictitious Networks in Egypt and Tunisia», στο Gellner, E. και Waterbury, J. (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Λονδίνο: Duckworth, σ. 255-73.
- Μπίρης, Κ. 1995 [1966]. *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα.
- Nasr, J. και Volait, M. (επιμ.) 2003. *Urbanism: Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plans*, Τσίτσεστερ: Wiley-Academic.
- Νικολακόπουλος, Η., Ρήγος, Α. και Ψαλλίδας, Γ. (επιμ.) 2002. *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Nuijten, M. 2003. *Power, Community and the State. The Political Anthropology of Organization in Mexico*, Λονδίνο και Στήρλινγκ, Βιρτζίνια: Pluto Press.
- Οικονόμου, Δ. 1988. «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Μαλούτας, Θ. και Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 57-113.
- Οικονόμου, Λ. 1999. *Η γέννηση ενός αθηναϊκού προαστίου. Όψεις της*

- κοινωνικής και πολεοδομικής ιστορίας της Βούλας, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- 2008. *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα. Η περίπτωση της Βούλας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Oliver-Smith, A. 1986. *The Martyred City. Death and Rebirth in the Andes*, Πρόσπεκτ Χάιτς Ιλλινόις: Waveland Press.
- Πάνου, Δ. και Κλήμης, Α. 1970. *Στεγαστικοί – Οικοδομικοί Συνεταιρισμοί. Θεωρία – Εφαρμογή – Νομοθεσία – Νομολογία*, Αθήνα: χ. ό.
- Πανταζόπουλος, Ν.Ι. 1990. «Τόπος και νόμος στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων. Το λαϊκό κοινοτικό δίκαιο και ο Κ.Δ. Καραβίδας», στο Κομνηνού, Μ. και Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 193-234.
- Πετμεζάς, Σ. 1991. «Οι έγγειες σχέσεις, 1830-1880», στο Δερτιλής, Γ.Β. και Κωστής, Κ. (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα και Κομοτηνή: Σάκκουλας, σ. 91-108.
- 2002. «Αγροτική οικονομία», στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, τόμ. Β΄, μέρος 1ο, σ. 189-249.
- Reattie, L. 1985. *Planning: Rethinking Ciudad Guayana*, Ανν Άρμπορ: The University of Michigan Press.
- Ρόκος, Δ. 1994. «Η πολιτική γη της περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά αίτια και “αναπτυξιακές” και περιβαλλοντικές προεκβολές», 4ο επιστημονικό συνέδριο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 534-60.
- Rabinow, P. 1989. *French Modern. Norms and Forms of the Social Environment*, Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press.
- Robbins, E. 1989. «Culture, Policy and Production: Making Low-cost Housing in Sri-Lanka», στο Chambers, E. και Low, S. (επιμ.), *Housing, Culture and Design. A Comparative Perspective*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, σ. 57-72.
- Rotenberg, R. και McDonogh, G. (επιμ.), 1993. *The Cultural Meaning of Urban Space*, Γουέσππορτ, Κονέκτικατ και Λονδίνο: Bergin and Garvey, σ. xi-xix.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. 1990. «Ο Α. Παπαναστασίου και το αγροτικό ζήτημα», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 203-32.
- Σαρηγιάννης, Γ.Μ. 2000. *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη – Πολεοδομία – Μεταφορές*, Αθήνα: Συμμετρία.

- Sharma, A. και Gupta, A. 2006. «Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization», στο Sharma A. και Gupta, A. (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Μάλντεν και Οξφόρδη: Blackwell, σ. 1-41.
- Soja, E.W. 1989. *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso.
- 2000. *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Σταθάκης, Γ. 2002. «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και του '60: Η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», στο *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 43-65.
- Steinmetz, G. 1999. «Introduction: Culture and the State», στο Steinmetz, G. (επιμ.), *State/Culture. State-formation After the Cultural Turn*, Ίθακα και Λονδίνο: Cornell University Press, σ. 1-49.
- Τσουκαλάς, Κ. 1985 [1977]. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- 1987. *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Vasquez-Leon, M. 1999. «Neoliberalism, Environmentalism, and Scientific Knowledge: Redefining Use Rights in the Gulf of California Fisheries», στο Heyman, J.McC. (επιμ.), *States and Illegal Practices*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berg, σ. 233-60.
- Φιλιππίδης, Δ. 1990. *Για την ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- 2006. *Προάστια και εξοχές της Αθήνας του 1930*, Αθήνα: Ολκός.
- Φωτίου, Θ. 1989. «Αρχιτεκτονικά πρότυπα στην σύγχρονη Αθήνα. Η περίπτωση της αστικής πολυκατοικίας. Η μορφολογία της πόλης», στο Μπουρζέλ, Γ. (επιμ.), *Η νεοελληνική πόλη*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 79-91.
- Χαραλάμπης, Δ. 1985. *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- 1989. *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Χατζηιωσήφ, Χ. 2002. «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβλητές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, τόμ. Β', μέρος 1ο, σ. 8-57.